

İtikadi Bir Mezhep Olarak Hanbelilik Ve Hanbelilik -Eş'arilik İlişkisi | Selva Meşe

İDE AKADEMİ | DÖNEM ÖDEVİ 2021-2022

ÖZET

Hanbeli mezhebi, hicri II. asırda ortaya çıkan Ehl-i Hadis ve Ehl-i Rey arasındaki fikir ayrılıkları ve mücadeleler sırasında, Ehl-i Hadis'in içinden çıkan Ahmed b. Hanbel (ö. 241\855)'in fıkıh, kelam, hadis ve ahlaka dair görüşleri etrafında oluşan bir mezheptir. Söz konusu mezhebin nasıl bir mezhep olduğu ile ilgili çeşitli tartışmalar gündeme gelmiştir. Dört Sünni fıkıh mezhebinden biri olarak kabul edilen Hanbeliliğin, asıl itibarıyla fıkhi mi, siyasi mi veya itikadi bir mezhep mi olduğu konusu ihtilaflı bir konudur.

Hicri II. ve III. asır mezhepler arası karşılıklı eleştirilere dayalı mücadelelerin meydana geldiği dönemlerdir. Hanbeli mezhebi ile Eş'ari mezhebi arasında da, kökeni III. asra kadar dayanan bu tarz bir ilişki meydana gelmiştir. Bu ilişkinin ilk izlerine Ahmed b. Hanbel ile Küllabiler arasında meydana gelen tartışmalarda rastlamak mümkündür. Hicri IV. asırda Eş'ariler ile Berbehari (ö. 329\941) arasında yaşanan olaylar ile söz konusu ilişkiler devam etmiştir. İtikadi meselelere farklı yaklaşımlar iki mezhebi sık sık karşı karşıya getirmiştir. Dönem içerisinde farklı boyutlar kazanan bu ilişki zaman zaman ölümlere yol açan toplumsal çatışmalara dönüşmüştür. Bu çalışmada ise Hanbeli mezhebinin teşekkül süreci üzerinde durulacak, itikadi boyutuna değinilecek ve Eş'arilik ile temelde kelami ihtilaflar üzerine kurulan ilişkisi incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Ahmed b. Hanbel, Hanbelilik, Eş'arilik, Hanbeli Akaidi, Mihne, İtikad.

GİRİŞ Hanbeli mezhebi, Ehl-i Hadis'in içinden çıkan ve Selefîyye'nin itikaddaki ilk imamı olarak gösterilen Ahmed b. Hanbel'in (241\855) görüşleri etrafında oluşan ve ona nispetle anılan bir mezheptir. Fıkıh ve aynı zamanda itikadda Kitap ve Sünnet ile Sahabe ve Tabiin sözlerini esas almayı ve şahsi rey ve akli istidlale başvurmadan olabildiğince kaçınmayı usul olarak benimsemiştir. Bu sebeple itikadi konularda akli ve aklın verilerini kullanmaya yanaşmamış, inanç konularında tartışma ve derin açıklamalardan uzak durmuştur. Benimsediği bu usul ile Ehl-i Hadis'in en önemli temsilcilerinden biridir. Ehl-i Hadis ise, yeni düşünce ekollerine ve kişisel yorumu önemseyen Ehl-i Rey'e bir tepki olarak ortaya çıkan, yeni gelişmeler karşısında tevil ve tefsire başvurmayan, hadis merkezli rivayeti esas alarak hüküm veren, nasları olduğu gibi kabul edip, hareket noktası olarak gören bir düşünce sistemidir. Abbasiler döneminde özellikle Halife Me'mun'un (198-218\813-833), 218 yılında başlattığı ve kendisinde sonra gelen iki halifenin devam ettirdiği Mihne politikaları, Ashab'ul- Hadis'in tepkilerine neden olmuştur. Bu süreçte Ahmed b. Hanbel, Mihne politikalarına karşı gösterdiği tavrı ve direnci nedeniyle büyük bir şöhret kazanmış ve Ehl-i Hadis açısından sembol bir isim haline gelmiştir. Bu durum etrafında yoğun bir öğrenci grubunun toplanmasını beraberinde getirmiştir. Halife Mütevekkil döneminde (232-247\ 847-861) sona erdirilen Mihne sürecinin etkileri uzun bir süre devam etmiştir. Söz konusu uygulamalar hem siyasi hem de düşünce tarihinde bir dönüm noktası oluşturmuş, İslam düşüncesinin seyrini değiştirmiştir. Mihne sürecinin Ehl-i Hadis'in zaferi ile sonuçlanmış olması, bundan sonraki süreçte Ehl-i Hadis'in baskın unsur olmasına, Mu'tezile'nin de tedrici olarak yok olmasına sebebiyet vermiştir. Aynı zamanda Mihne, Ehl-i Hadis içerisinde de bir "yol ayrımına" sebep olmuştur. Kur'an'ın mahlûk olup olmadığı konusunda Ahmed b. Hanbel ve taraftarlarınca savunulan görüşü benimsemeyip iktidar yanlısı olan, konu hakkında görüş beyan etmeyen veya lafzının mahlûk olduğunu söylemek durumunda kalanlar Ahmed b. Hanbel ve taraftarlarının baskısına maruz kalmış ve dışlanmışlardır. Bu süreç, Ehl-i Hadis'in de farklı gruplara ayrılmasına ve Hanbelilik diye bir mezhebin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Öte yandan Mihne süreci, Mu'tezile içinde yetişip ve onlardan ayrılan Ebü'l-Hasen el-Eş'arî (ö. 324/935-36)'nin kurduğu Eş'ariyye mezhebinin teşekkülünde de etkili olmuştur. Ve Eş'arilik kelami meselelere olan yaklaşımında kullandığı metot, yöntem ve ileri sürdüğü görüşleri dolayısıyla Hanbeliler tarafından eleştirilmiş ve iki mezhebin arasında hem fikri hem de fiili bazı tartışmalar meydana gelmiştir. Çalışmanın bundan sonraki kısmında Hanbeliliğin oluşum süreci, itikadi arka planı ile

akaidinin temel görüşleri üzerinde durulacak, Ehl-i Sünnet'in iki mezhebini teşkil eden Hanbelilik ile Eş'arilik arasındaki ilişki ortaya konulmaya çalışılacaktır. 1. İtikadi Bir Mezhep Olarak Hanbelilik 1.1. Hanbeliliğin Teşekkül Süreci ve Oluşum Sonrası Dönemi Hanbeli mezhebi, kurucu imam olarak kabul edilen Ahmed b. Hanbel'in 241\855 yılında vefat etmesinin ardından talebelerinin ona ait rivayetleri toplamaya başlamasıyla temelleri atılan ve ona nispet edilen bir mezheptir. [1] Söz konusu mezhebin doğuşu ve kuruluşu, hicri II. ve III. yüzyıllarda Hicaz ve Irak bölgelerinde görülen fikir hareketlerinden, fıkhi gelişme ve ekolleşmeden, gündeme gelen re'y, hadis ve kelam tartışmalarından, bunların yanında Ahmed b. Hanbel'in görüş, düşünce ve fikri mücadelelerinden ayrı düşünülmemelidir. [2] Her ne kadar kurumsallaşma sürecini Ahmed b. Hanbel'in vefatından sonra tamamlamış olsa dahi kökleri kurucu imamın yaşadığı dönemin öncesinde de var olan Ehl-i Hadis'e dayanmaktadır. [3] Mezhebin temel doktrini ise Ahmed b. Hanbel'in hadis, fıkıh, kelam\akaid ve ahlak görüşlerinden oluşmaktadır. [4] Hanbeli mezhebinin kuruluşu genel olarak iki aşamada değerlendirilebilir. İlk aşama hicri III. yüzyılın ortalarından itibaren Ahmed b. Hanbel'in ilk talebeleri ile oğulları Salih (ö. 266\880) ve Abdullah (ö. 290\903) ve amcaoğlu Hanbel b. İshak b. Hanbel'in (ö. 273\886), görüşleri bir araya getirip tedvin etmesiyle, mezhebin doktrini oluşturulmuştur. Onun vefatının ardından yürütülen bu faaliyetlerle mezhep adına ham bir malzeme ortaya çıkarılmıştır. Bu dönemde akaid, fıkıh ve hadisle ilgili ilmi tartışmalarda ve yazılan eserlerde söz konusu görüş ve düşünceleri savunan kişiler için "Hanabile, Hanbeliyye ve Ashab-Ahmed" gibi isimler kullanılmış, verdiği fetva ve cevaplar "Mesail" adı altında bir araya getirilmiş ve daha sonra akaid ve fıkhıta "Hanbeli Mezhebi" ve "Selefiyye" diye anılan yeni bir ekolün esası teşkil edilmiştir. [5] İkinci aşama toplanan ham malzemenin işlenmesi, delillerin güçlendirilmesi, bir teori haline getirilmesi ve mezhebin sistemleşmesi aşamasıdır. Mezhebin teşekkülünü sağlayan çalışmalar bu aşamada, mezhebin Ahmed b. Hanbel'den sonra en önemli ismi olan Ebu Bekr el-Hallal'ın (ö. 311\923) eliyle gerçekleşmiştir. [6] Hallal, mezhebin fikri geleneğinin devamını sağlamış, hatta Hallal'dan önce müstakil bir mezhebin bulunmadığı ve aslında mezhebi gerçekte kuranın, ortaya koyduğu kaideler ile Hallal olduğu iddia edilmiştir. Ahmed b. Hanbel'in fetva ve görüşlerini klasik fıkıh kitaplarının sistematığına uygun olarak toplamış ve ilk Hanbeli tabakatını yazmıştır. Bu faaliyetleri onun "İbn-i Hanbel es-Sağır" olarak isimlendirilmesine vesile olmuştur. [7] Buradan da anlaşılacağı üzere Hallal, Ahmed b. Hanbel'den sonra asıl kurucu olarak addedilmekte ve mezhebin teşekkülünde kilit noktayı oluşturmaktadır. Öyle ki Ahmed b. Hanbel'in öğrencileri ile görüşme uğruna yolculuklar yapmış, bu yolculuklar esnasında toplamış olduğu verileri düzenleyip eserler meydana getirmiştir. Ahmed b. Hanbel'e ait rivayetleri bir araya getirmek için yaptığı yolculuklar ve sonrasında Ahmed b. Hanbel'e nispet edilen rivayetleri tertip ve tasnif etmesiyle mezhep için önemli katkıları olmuştur. [8] Ahmed b. Hanbel'in sayıları yüzlerle ifade edilen talebeleri de onun ününün artmasında ve mezhebin oluşup yayılmasında etkili olmuşlardır. Bu dönemin en önemli isimlerinden bir diğeri Ebû Bekr Ahmed el-Merrûzî (ö. 275/888)'dir. Ahmed b. Hanbel'in arkadaşı ve aynı zamanda ilk öğrencisi olduğu ifade edilen Merrûzî, ondan hadis, fıkıh, ahlak ve adap, akaid ile ilgili rivayetlerde bulunmuş ve hayatının sonuna kadar ondan ayrılmamıştır. Bunlara ek olarak: Muhanna b. Yahya eş-Şami (ö. 248\ 862-3), İshak b. Mansur el- Kevsec (ö. 251\865), Abdülmelik b. Abdulhamid el-Meymuni (ö. 274\887), Ebu Bekr el- Esrem (ö. 261\874-5) İshak b. İbrahim b. Hani' (ö. 275\889), meşhur hadis âlimi Ebu Davud Süleyman b. Eş'as es-Sicistani (ö. 275\889) ve Harb b. İsmail el-Kirmani (ö. 280\893) gibi isimler Ahmed b. Hanbel'den rivayette bulunan ve mezhebin oluşum ve gelişimine katkıda bulunan şahıslar arasında sayılırlar. [9] Bir yandan Ahmed b. Hanbel'in talebeleri bu faaliyetleri sürdürürken, IV\X. yüzyılda yaşamış olan Ebû Muhammed Hasen b. Alî b. Halef el-Berbehârî (ö. 329/940-41), Hanbelilik tarihinde ilmi katkılarından ziyade mücadelecilik eylemci kişiliği ile öne çıkmış, toplumda "emr-i bi'l-ma'ruf ve nehy-i 'ani'l-münker"i tesis etmeye yönelik faaliyetlerde bulunmuş; Şia, Mu'tezile ve kelam metoduna karşı göstermiş olduğu sert muhalefeti ile 309\921-329\941 yılları arasında meydana gelen siyasi olaylarda etkin bir rol oynamıştır. [10] Berbehârî'nin yaşadığı dönemde siyasi anlamda meydana gelen olumsuzluklar toplumda huzursuzluğun ortaya çıkmasına neden olmuştur. Hanbelilerin ise bu süreçte dini hassasiyetleri harekete geçmiş ve topluma karşı kendilerini sorumlu kimseler olarak görmüşlerdir. Berbehârî ve taraftarları ise kötülerle doğrudan mücadele etmek ve iktidar üzerinde bir baskı oluşturmak amacıyla halkı harekete geçirmeye çalışmışlardır. Bu süreçte meydana gelen isyanları körüklemekten, kamu düzenini tehdit

etmekten, sivil isyanlar çıkarmaktan kaçınmamışlardır. Bu nedenle bazı kaynaklarda genellikle halkın ayak takımı için kullanılan "el-amme" tabirinin Hanbeliler içinde kullanıldığı görülmüştür. [11] Berbehârî ve taraftarları, halkında desteğini alarak toplumsal düzene müdahale etmiş, bu uygulamalarından dolayı halife ile karşı karşıya gelmişlerdir. Söz konusu müdahalelere Hanbelilerin Taberi ile olan mücadelesi, 217\929 yılında İsrâ suresinin 79. Ayetinde geçen "makam-ı mahmud" tabirinin yorumu sebebiyle yapılan tartışmalarda, Berbehârî taraftarlarıyla karşıtları arasında meydana gelen kanlı çatışmalar, Şiileri kutsallık atfettiği Berasa mescidinin yıkılması meselesi ve Halife Razi döneminde (322-329\934-940) emiru'l- umera olan ve Şii yanlısı bir politika izleyen Beckem tarafından tekrar inşa ettirilmesi (328\940) ile caminin şirk yuvası olarak ilan edilmesi olayları örnek olarak verilebilir. 321\933 yılı Halife Kahir döneminde yakalamak istenmişse de o gizlenmeyi başarmış ancak 323\935 yılında taşkınlıklarını zirve noktaya ulaştıracak olaylar ile tekrar ortaya çıkmışlardır. Bu dönemde Bağdat'ta siyasi ortamın karışık olması, Abbasi Hilafetinin zor durumda olmasının da etkisiyle ciddi sıkıntılar ve huzursuzluklar baş göstermiştir. Berbehârî'nin başında bulunduğu Hanbeliler, bid'atçilere karşı çıkmak ve toplumsal ahlaki korumak adına isyanlar başlatmış, dükkânları yağmalamış, şer'i hükümlerin tam olarak uygulanmasını sağlamak adına alışverişlere müdahale edilmiş, dolandırıcılık, cimrilik yapılmaması ve hileye başvurulmaması amacıyla pazarlara müdahale etmeye başlamışlardır. Eğlence merkezlerine baskınlar düzenleyerek eğlence aletlerini kırıyorlar, karşılaştıkları kadın şarkıcıları dövüyor ve evlere de baskınlar düzenleyerek şarap şişelerini kırıp döküyorlardı. Diğer taraftan yollarda yanlarında kadın ve çocuk bulunan erkekleri de yanlarında ki kadının kim olduğunu soruyor ve verdiği cevaba göre müdahale ediyorlardı. [12] Tarihe "Hanbeli Fitnesi" veya " Berbehari Fitnesi" olarak geçen bu olayların sonucunda Halife Razi, Berbehârî ve taraftarlarına karşı bir takım önlemler alarak bu uygulamaları engellemek istese de alınan önlemler ve tehditler fayda sağlamamış, Hanbelileri daha çok kızdırmış ve karışıklıkların artmasına sebep olmuştur. Bunun üzerine Halife tarafından bir manifesto yayınlanmış, Hanbelilerin durumu göz önüne serilmiş ve bu tür fikirlere sahip olan kişilerin İslam toplumu dışında kalacağı vurgulanmıştır. [13] Böylece IV\X. yüzyılda Hanbelilik, mezhebi oluşumunu büyük ölçüde tamamlamış ve Bağdat'ta güçlü bir grup haline gelmiştir. Bunun yanında mezhep içi farklı eğilimlere sahip kişi ve gruplar bulunmaktadır. En önemli eğilimler ise Hallal'ın temsil ettiği ilmi eğilim ile Berbehari'nin temsil ettiği eylemci eğilimdir. [14] Oluşum sonrası dönem ise, Büveyhiler'in 334\945 yılında Abbasilerin merkezi olan Bağdat'ı ele geçirmesiyle başlamıştır. Bu dönem Hanbelilerin oluşumunu büyük ölçüde tamamlayıp gelişime geçtiği dönemdir. Bu dönemin Hanbeli tarihi açısından önemli noktalarından biri, kurucu imamın eser ve görüşlerinin tedvini faaliyetlerine devam edilmesidir. Ve Hanbelilerin sosyo-politik tavır ve duruşları göz ardı edilecek bir husus değildir. Siyasi anlamda karışık olan bu dönemde Hanbeliler, dönemin sayıca en üstün ve en aktif mezhebi konumundadır. Büveyhilerin Bağdat'ta yaptığı uygulamalar, dönemin Hanbeli vaiz ve âlimlerinin inanç ve uygulamalarıyla ters düşmüştür. Bu dönemde Ehl-i Sünnet denilince akla gelen mezhep olan Hanbeliler, Büveyhiler tarafından desteklenen Şia'ya, kelmâcılara, filozoflara, kısaca her türlü fırkalaşma ve bid'atçiliğe karşı durmuş, iyi organize olmuş ve güçlü bir motivasyona sahip bir yapı görünümündedirler. [15] Büveyhilerin zayıflama sürecine girmesiyle Hanbeliler ve Abbasiler arasında bir yakınlaşma meydana gelmiş ve Abbasi Hilafetinin de desteği ile Hanbeliler faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Kadir Billah (381-422\991-1031) ve Kaim- Biemrillah'ın (422-467\1031-1075) hilafetlerine denk gelen bu süreçte halifeler eliyle "Kadiri İtikadı" bildirgeleri yayımlanmış ve Ehl-i Hadis – Hanbeli zihniyetine ters düşen bütün görüş ve fırkalarla mücadele edilmiştir. Buna herhangi bir şekilde muhalefet eden kimselerin küfre düştüğü ileri sürülmüştür. "Karşı Mihne" olarak isimlendirilecek bir dönemin yaşandığı bu süreç, Halife Me'mun'un Mihne sürecini hiç aratmamış ve sözü edilen dönemin Mihne'nin rövanşı olduğu ileri sürülmüştür. [16] Selçukluların Bağdat'ı ele geçirmesiyle birlikte, Şia ve Mu'tezile destek bulamamışlardır. Hanbeliler ise Selçuklu yönetiminin desteğini alarak Eş'ariler ile mücadele etmeye başlamıştır. Büveyhiler döneminde başlayan mücadeleler Selçuklu döneminde artarak devam etmiştir. Söz konusu dönemde süregelen çatışma ve faaliyetlerin yanı sıra önemli Hanbeli âlimleri de yetişmiştir. Gulam Hallal (ö. 363\974), İbn Batta (ö. 387\997), İbn Mende (ö. 395\1005) gibi âlimler mezhebin gelişimine katkıda bulunmuşlardır. Kadı Ebû Ya'lâ Muhammed el-Ferrâ' (ö. 458/1066) üstlendiği kadılık göreviyle ve muhtemelen Hanefi bir aileden gelmenin avantajını da yaşayarak, sağlam bir kelam altyapısıyla Şia, Mu'tezile ve Eş'arilik

başta olmak üzere döneminin fırkalarına karşı mezhebi savunmuştur. Hanbeli mezhebinde devlet idaresiyle ilgili ilk sistematik eseri yazması ve kelam metodunu kullanarak Ehl-i Hadis- Hanbeli mezhebini destekleyen ilk kişi olması onu söz konusu durumlarda öncü haline getirmiştir. 458\1066'dan sonraki dönem ise Ebû Ya'lâ'nın öğrencilerinin aktif olduğu bir dönemdir. Bu dönemde Hanbelilik, İsfahan, Herat, Suriye ve Filistin'de yayılma imkânı bulmuştur. Moğolların Abbasi Halifeliğine son verdikleri tarihe kadar (656\1258) Bağdat Hanbeliliğin ana merkezi konumundadır. Bu dönemde Eyyubiler' in Şafii yanlısı politikaları sonucu Habbeliler kısa süreli bir sıkıntı yaşamış olsalar dahi Memlûklüler ile Şam ve Kahire'de tekrardan güçlenmeye başlamışlardır. Bu devrin en önemli isimlerinden biri Ebû'l-Abbâs Takıyyüddîn İbn Teymiyye (ö. 728/1328)'dir. [17] İbn Teymiyye ile birlikte Hanbeli mezhebi kelam, felsefe, tasavvuf gibi alanlar karşısında önemli bir seviyeye çıkmıştır. Bu dönemde İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751\1350) ve İbn Recep (ö. 795\1392) ile mezhep daha sistematik bir yapıya kavuşmuş ve "Selefiyye" olarak isimlendirilmiştir. [18] Memlûklerden sonra yönetimin Osmanlı'nın eline geçmesiyle birlikte Hanbeli mezhebinin gelişiminde bir durgunluk yaşanmıştır. Mezhep XII\XVIII. yüzyılda Arap yarımadasının Necd bölgesinde Muhammed b. Abdülvehhab'ın (ö. 1206\1792) başlattığı faaliyetler ile tekrardan canlanmaya başlamıştır. Dir'iyye'de Emir Muhammed b. Suud'un desteğiyle birlikte 1157\1744 yılında; Allah'ın hükümrانlığını kurmak üzere emirliğin İbn Suud ve nesline, şeyhliğin ise kendine ve nesline ait olması şartıyla anlaşılmış ve yeni bir döneme girilmiştir. Uzun bir süre Hicaz bölgesi değil Arap yarımadasının tamamına hâkim olan krallığın etkileri günümüzde de varlığını sürdürmektedir. [19] İbn Teymiyye'nin başlattığı Selefiyye'nin canlandırılması faaliyetleri, bu devrelerden sonra günümüzün bazı modernist Müslümanlarınca sürdürülmektedir. Mısırlı Muhammed Abduh (ö. 1323\1905) bu cereyanın öncüleri arasında sayılmaktadır. Onun başlattığı bu hareket, talebesi Muhammed Reşit Rıza (ö. 1354\1935)'nın 1897 yılında "el-Menar" isimli mecmuayı yayımlamasıyla yeni bir boyut kazanmıştır. Bu hareketin fikir babaları baştan beri İbn Teymiyye ve metodolojisinin hayranı olarak Selefiyye'nin ihyası için faaliyet göstermişlerdir. [20] Görüldüğü üzere Hanbelilik, çağdaş selefi hareketlerinin ve çağdaş Müslüman düşünce akımlarının da temelini oluşturmaktadır. [21] 1.2. Hanbeliliğin Teşekkülünde İtikadi Arka Plan Hanbeli mezhebinin oluşumunda etkili olan faktörler genel olarak fıkıh, sosyal arka plan ve politik yapı, sosyal aktivizm ve ahlaki yapı, kelami tartışmalar şeklinde dört başlık altında toplanmaktadır. [22] Hanbeli oluşumuyla ilgili ilk ortaya atılan iddiaya göre Hanbeli mezhebi, "katı hadisçiler'in", Şafii'nin hukuk sisteminde rahatsız olması sonucu ortaya çıkmıştır. Bu görüşe göre "katı hadisçiler" Şafii'nin hukuk sistemini kaynağı Kitap ve Sünnet olmasına rağmen yeterli bulmamışlardır. Hiçbir beşeri istidlale yer vermeyen ve Hz. Peygamber'e dayanan bir hukuk sistemi oluşturmak istemişlerdir. Bu sebeple Ehl-i Hadis'ten bir kesim, Ahmed b. Hanbel'in etrafında toplanmış ve vefatının ardından Hanbeli mezhebini oluşturmuşlardır. [23] Ortaya atılan bir diğer iddia ise; Hanbeliliğin ulema ile ümeranın yetkilerinin ayrılması ile ortaya çıktığı görüşüdür. Bu görüşe göre Mihne'nin Ahmed b. Hanbel'in zaferi ile sonuçlanmasının ardından din adına konuşma ve karar verme yetkisi ümeradan alınmış, ulemaya verilmiş ve böylelikle ulema ile ümeranın yetkileri birbirinden ayrılmıştır. Ulemanın Mihne'de elde ettiği zafer ve devlet ile olan ilişkileri Hanbeli mezhebinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Söz konusu iddiada ortaya atılan husus ile sonraki dönemde meydana gelen tarihi olaylar gelişmekte ve din-devlet işlerinin birbirinden ayrılmadığını göstermektedir. Bu sebeple bu görüş yalnız başına isabetli bir görüş değildir. Bir diğer iddia ise, Mihne sonrasında Abbasi halifelerinin Ahmed b. Hanbel ve talebelerine gösterdiği yakın ilgi sonucu Hanbeli mezhebinin oluştuğu iddiasıdır ki bu görüşte tek başına meseleyi izah edememektedir. Ahmed b. Hanbel ve taraftarlarının siyasete karşı mesafeli duruşları göz önünde bulundurulduğunda mezhebin oluşumunda siyasetin derin etkilerinin bulunduğunu söylemek zordur. Nitekim Mihne sonrası Ahmed b. Hanbel ve taraftarları siyasete karşı temkinli durarak ilk dönemde resmi görev almamışlardır. [24] Mezhebin oluşumunda etkili olduğu ileri sürülen üçüncü husus ise, ahlaki görünüm ve sosyal aktivizmdir. Ahmed b. Hanbel'in mütevazı hayatı, dindarlığı, günlük yaşamı hatta bunun yanında sufi oluşundan hareketle O'nun bir zahid ve Hanbeliliğin ise onun ahlaki kuralları çevresinde oluşmuş bir yapı olduğu ileri sürülmüştür. Konu daha detaylı incelendiğinde söz konusu davranışların dindarlığının bir sonucu olduğu görülecektir. Ahmed b. Hanbel'in dindarlığından hareketle sufi olduğu iddiası yetersiz ve eksik bir tanımlama olarak kalacaktır. [25] Hanbeliliğin oluşumuyla ilgili ileri sürülen son iddia; Hanbeliliğin III.\IX. yüzyılda ki siyasi-itikadi tartışmalar sonucu ortaya çıktığı iddiasıdır. Bu görüşe

göre Hanbelilik, "imamının fıkhi tavrının bir sonucu değil, Kur'an'ın yaratılmışlığı (Halku'l- Kur'an) meselesi hakkında Mu'tezile akılcılığına karşı benimsediği gelenekçi-kelami tavrın bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır". Mihne süreci ile Hanbeli mezhebinin oluşumunu arasında bir ilişki kurulmakta ve söz konusu iddialar göz önünde bulundurulduğunda her birinin aslında Mihne ile ilişkisinin olduğu, dolayısıyla mezhebin oluşumunda itikadi bir mesele olan "Halku'l-Kur'an" ile ilgili tartışmaların veya Mihne'nin etkisinin olduğu görülecektir. [26] Mihne süreci içerisinde bir hadisçi olan Ahmed b. Hanbel, Mu'tezilenin görüşlerini benimseyen Abbasi yönetimine karşı takındığı siyasi-itikadi tavır ve kararlı tutumu sonucunda halk nezdinde tanınmış, itibar kazanmış ve görüşleri muteber addedilmiştir. Bu açıdan bakıldığında Mihne'ye karşı bir tutumun sonucu olarak ortaya çıkan bu yapıyı siyasi-itikadi bir mezhep olarak değerlendirmek daha doğru olacaktır. Hanbeli mezhebinin kuruluşu dikkate alındığında görülecektir ki mezhebin temel kaynaklarını oluşturan fıkhi literatür Ahmed b. Hanbel'in vefatının ardından rivayetlerinin bir araya getirilmesi suretiyle oluşturulmuştur. Bu faaliyetler ile mezhebin temellerinin atılması sağlanmıştır. [27] Tüm bu bilgilerden hareketle, Hanbeliliğin, esasında kelami bir mesele olan Kur'an'ın yaratılmış-lığı meselesi üzerinden Mihne'ye karşı bir tepki sonucunda ortaya çıkan "reaksiyoner" bir mezhep olduğunu söylemek mümkündür. [28] Ortaya çıkış itibarıyla siyasi-itikadi bir mezhep olmakla birlikte sonraki süreçte fıkhi bir boyut kazanmıştır. Mezhep itikadi ve fıkhi yapısını günümüze kadar devam ettirebilmiştir. [29] 1.3. Hanbelilerin Kelam Karşısındaki Tutumu ve Hanbeli Akaidinin Temel Görüşleri Ahmed b. Hanbel'in kelam konularına hoş bakmadığı, onlarla iştigal eden herkesten uzak durduğu ve Peygamber-Sahabe asrında olmayıp sonradan ortaya çıkan her şeye bid'at gözüyle baktığı bilinen bir gerçektir. Bu sebeple kelam ilmine de şiddetli bir muhalefeti bulunmaktadır. Akaid konularına dair yazılan "el-Akide, Kitabu's-Sünne, Kitabu'l-İman ve er-Red ale'z-Zenadika ve'l-Cehmiyye" adlı eserlerden, "mesail" adlı eserlerden ve Mu'tezileye karşı vermiş olduğu mücadelelerden anlaşılacağı üzere Ahmed b. Hanbel'in hadisçiliği ve fıkıhçılığının yanında, Selef inancının yerleşmesine katkıda bulunmuş bir akaid âlimidir. Kelama karşı muhalefetin yanında, Mu'tezile mensuplarıyla tartışırken kelami sayılabilecek deliller kullanmış ve Cehmiyye ve Mu'tezilenin görüşlerini reddetmek amacıyla kaleme aldığı eserde kelam usulünü kullanmıştır. Ayrıca Hz. Peygamber ve ashabının açıklamaya girişmediği meseleleri tartışmayı bid'at kabul etmiş olsa dahi zaman zaman bu prensibinden vazgeçtiği görülmektedir. Döneminde Halku'l-Kur'an meselesinde "Kur'an'ın mahlûk olmadığı" tezini benimsemesi gibi. [30] Böylece Ahmed b. Hanbel döneminde tartışılan iman, kader, insan fiilleri, büyük günah işleyenlerin durumu ve Kur'an'ın mahlûk olup olmadığı gibi itikadi konular hakkında görüş beyan etmiş ve eserler kaleme almıştır. Hanbeli akaidinin temel görüşleri ise şu şekilde sıralanabilir: Ahmed b. Hanbel ve Hanbeliler sıfatlar konusunda tefviz ve tevakkuf yöntemini benimsemişlerdir. Bu yöneme göre müteşabihlerin tevil edilmemesi ve meselenin Allah'a havale edilmesi (tefviz) gerekmektedir. Bu görüş Malik b. Enes'in "İstiva malumdur (makul), keyfiyeti meçhuldür, ona inanmak vacip, bu konuda soru sormak ise bid'attır" görüşüne dayanmaktadır. Bu yaklaşım Gazali tarafından Selefîyenin yedi esası şeklinde tespit edilmiştir. [31] Ahmed b. Hanbel'e göre Allah, yüce zatını bazı sıfatlar ile tanıtmıştır. Ve O, zatı, sıfatları ve fiilleri bakımından bir ve tektir, sadece Kur'an ve Sünnette bildirilen sıfatlar ile nitelendirilebilir. Sıfatlar tevkifidir ve aklın kendiliğinden O'na herhangi bir sıfat nispet etmesi veya O'nun sıfatlarını nasları dikkate almadan açıklaması mümkün değildir. Allah'ın bütün sıfatları kadimdir ve bu durum tevhide aykırı bir durum değildir. Çünkü sıfatlar zatının ne aynı ne de gayridir. Allah'ı naslarda belirtilen sıfatlar ile nitelendirmek teşbihe götürmez. Teşbih ve aşırı tenzihin taşıdığı sakıncalardan kurtulmanın yegâne yolu, naslarda bildirilen sıfatları kabul edip, mahiyet ve keyfiyeti hususunda O'nun yaratılmışlara benzemediğini kabul etmektir. Haberi sıfatlar konusunda ise bu sıfatların insanlar tarafından anlaşılabilir makul tevilleri yoktur ve bunlar Allah'ın zatına mahsus sıfatlardır. [32] Bu sebeple Ahmed b. Hanbel Allah'ın sıfatlarının hakikat ve kühnünü araştırmamış, nakli olduğu gibi kabul etmiş ve bunların naslara dayanmayan herhangi bir tevilini de Kur'an ve Sünnetten ayrılmak olarak telakki etmiştir. [33] Kur'an'ın mahlûk olup olmadığı konusunda Ahmed b. Hanbel'e nispet edilen görüşler şu şekildedir: Kur'an, Allah kelimidir ve onun hakkında "mahlûktur" demek küfür, değildir demek bid'attır. Ehl-i Sünnet ulemasının dediği gibi "Kur'an'ın telaffuzu mahlûktur" demek bid'attır. Dolayısıyla "Kur'an Allah kelamı olup mahlûk değildir" demekle yetinmek gerekmektedir. [34] İmanın hakikati konusu Ahmed b. Hanbel döneminde ve öncesinde tartışılan ve hakkında çeşitli görüşler ileri sürülen temel

konulardandır. Ahmed b. Hanbel'e ise imanın tanımı konusunda; "iman, söz ile amelden ibarettir" ve "iman, kalp ile tasdik, dil ile ikrar ve uzuvlar ile ameldir" şeklinde iki görüş nispet edilmektedir. İkinci görüş ise kuvvetle muhtemeldir. Çünkü O, ameli imandan bir cüz olarak görür ama itaati terk eden kimseyi ise kâfir saymamaktadır. Ona göre iman, kalp ile tasdik, dil ile ikrar, uzuvlarla ameldir. İslam, tasdik ve ikrar ile anlaşılmaktadır. Kişi şirk koşmadığı müddetçe amelden geri kalması halinde, İslam'dan çıkmaz. Küfür ise Allah'a şirk koşmak ve dinin emirlerinden birini inkâr etmektir. İman artar ve eksilir, taat ile artar, ma'siyet ile eksilir. [35] Tekfir konusunda Ahmed b. Hanbel'e; "Allah'a şirk koşmayan ve kibleye yönelip namaz kılan bir kimse tekfir edilmez" ve "Allah'ın sıfatları ve iman esasları ile ilgili konuların açıklanmasında, Ehl-i Sünnet'ten farklı yorumlar getiren bütün Ehl-i Bid'at fırkaları tekfir edilir" şeklinde iki görüş nispet edilmektedir. Sözü edilen ikinci görüşün Ahmed b. Hanbel'e aidiyeti uzak bir ihtimaldir. Her ne kadar İslam bünyesine bid'at sokan fıkralara karşı sert olmuşsa dahi, Ehl-i Sünnet akidesini savunan bir kimsenin Ehl-i Bid'atı tekfir etmemesi gerekmektedir. [36] Ahmed b. Hanbel'e göre Müslümanların din ve devlet işlerini yürütecek bir halife seçmeleri gerekmektedir. Hulefa-i Raşidin'in seçilme şekillerinden biri ile seçilmesi ve imametnin Kureys'e ait olmasını sünnetin bir gereği olarak kabul etmiştir. Hilafeti zorla ele geçirdiği halde insanları memnun eden ve adaleti sağlayan kişinin de hilafeti geçerlidir. Öte yandan fitneye sebep olmamak için meşru halife kabul edilir. Bu yaklaşımın bir sonucu olarak Ahmed b. Hanbel'e göre Muaviye (ö. 66\680) meşru halifedir. [37] Hanbeli akaidine ait bazı önemli eserler incelendiğinde itikad hakkında sayılanlara ek olarak şu hususlarda sayılabilir: Allah, yedi kat gök üzerinde ki arşın üstündedir ve Allah'ın arşa istivasına haber verildiği şekli ile inanılır, inkâr etmek ise küfürdür. Yeryüzünde meydana gelen hayır ve şer Allah'tandır. Yapılan her şey Allah'ın ilmi dâhilindedir. Yaratıcı O'dur ve kulların iyi-kötü fiillerinin hepsini yaratan O'dur. Kul, yaratmaya muktedir değildir. Mü'minleri, itaate muvaffak kılan, kâfirlerin ayağını kaydıran Allah'tır. Ru'yetullah caizdir. Kible ehli işledikleri günahları dolayısıyla tekfir edilemez. Büyük günah işlemiş olsalar bile imanları dolayı mü'mindirler. Tevhid ve ihlas ile tövbe etmeden ölse dahi, Allah dilerse affeder dilerse günahı kadar azap eder. Allah Resulü'nün şefaati ve kabir azabı haktır. Şefaati büyük günah işleyenler içindir. Kevser, sırat, haşir, hesap, O'nun huzurunda beklenmesi haktır. [38] Sahabeye karşı saygılı olmak ve büyük-küçük hatalarından dolayı onları eleştirmemek gerekir. Ashabın en faziletlieleri sırayla Hz. Ebu Bekr, Ömer, Osman ve Ali'dir. Deccal'in çıkması, Meryem oğlu İsa'nın nüzulü, Münker-Nekir ve Miraç haktır. Cennet- cehennem haktır. Ölen de öldürülen de eceli ile ölür, her yaratılmışın bir eceli vardır. Kulların sahip oldukları rızıkların hepsi haram ve helal Allah'tandır. [39] Hanbeli mezhebi, nasları temel dayanak noktası kabul eden Selef mezhebidir. Allah'ı bizzat kendisi ve Resul'ünün tarif ettiği şekli ile tahrifsiz, ta'tilsiz, tekyifsiz ve temsilsiz vasfederler. Mezhebin akaid alanında zengin bir literatürü bulunmaktadır. "Kitabu's-Sünne, Kitabu'l-İman" ve "Mesail" kitapları Hanbeli akaidine dair yazılmış müstakil eserler olarak görülmektedir. Sonraki dönemlerde talebeleri eli ile kaleme alınmış eserler Hanbeli tarihi, akaidi, fıkhi ve usulüne dair önemli kaynak eserlerdir. Ebû Ya'lâ Muhammed el-Ferrâ' (ö. 458/1066)'nın el-Mu'temed fi usulî'd-Din eseri ile İbn Teymiyye'nin (ö. 728/1328) Mecmu'u'l-Fetava'sı örnek olarak verilebilir. [40] 2. Hanbelilik – Eş'arilik İlişkisi Eş'arilik, hicri IV. asrın başlarında Ebü'l-Hasen el-Eş'arî (ö. 324/935-36)'nin ömrünün yaklaşık kırk yılını Mu'tezile içerisinde geçirdikten sonra onlardan ayrılması, Ashabu'l-Hadis'e intasap ettiğini açıklaması ve müteakip yıllarda da adının mezhep kurucu olarak anılmaya başlanması üzerine ortaya çıkmış itikadi bir mezheptir. [41] Eş'ari'nin kelami bakımdan Küllabiliğe dayanan düşünce sistemi, kısa bir süre içinde Irak, Horasan, Şam, Mağrib ve Yemen bölgesinde ki Şafii ve Malikiler arasında yayılmış ve V. Asrın son çeyreğine kadar söz konusu coğrafyada, Hanbeliler, Zahiriler ve Haşviler dışında tüm Ashabu'l-Hadis mensuplarının çoğunun itikadi mezhebi haline gelmiştir. [42] Eş'arilik, düşünce sistemi bakımından bir takım kelami meselelerde Ashabu'l-Hadis tarafından ağır eleştirilere maruz kalmış Küllabi geleneğe dayandığından dolayı onlara yöneltilen eleştirilerin doğal muhatabı haline gelmiştir. Birlikte yaşanan ortak coğrafya ve özellikle Mihne sonrası süreç içinde Hanbeliler'in sosyo-kültürel anlamda kazandıkları etkinlik Eş'arilerin de kendilerine meşruiyet kazandıracak argümanlara ağırlık vermeleri gerektiği sonucunu doğurmuştur. Bu bağlamda özellikle kelami meselelere yaklaşımda aklın kullanılması, sıfatların tevili, Mushaf'taki lafızların mahlûk olup olmadığı gibi konularda bazen üstü kapalı, bazen de dönemin sağladığı sosyo-kültürel avantajla açık şekilde Hanbelîler eleştirilmiştir. Hanbelilik-Eş'arilik ilişkisi genel anlamda dikey bir

çizgide aynı doğrultuda ilerlememiş, içinde bulundukları sosyo-politik ve sosyo-kültürel şartların etkisiyle dalgali bir mahiyet teşkil etmiştir. [43] Bu iki mezhep arasındaki ilişkinin temellerinin III. asırda Mihne sürecinde Mu'tezili akılcılığa karşı zafer kazanan Ahmed bin Hanbel'in (ö. 241\855) sancağı altında atıldığını söylemek mümkündür. Zira Hanbeli mezhebi, Mihne süreci sonrası kurulmuş dini-siyasi bir yapılanmadır ve Mihne süreci aynı zamanda Mu'tezile içinde yetişip onlardan ayrılan Ebu Hasan el-Eş'ari'nin (ö. 324\935-36) kurduğu Eş'ariyye mezhebinin teşekkülünde de etkili olmuştur. [44] Mihne olayından sonra Halife Mütevekkil'in (ö. 247\861) desteği ile Hanbeliler, diğer İslam fırkaları ve âlimlerine karşı kendilerine çok özel bir konum atfetmişler ve kendilerini ümmetin ıslah edicileri olarak görerek, muhalif görüşlere ikinci bir Mihne dönemi yaşatmışlardır. Hanbeliler Mihne sürecinde kendilerine yapılanın bir benzerini Hanefi- Mu'tezililer başta olmak üzere diğer mezhep mensuplarına uygulamışlardır. [45] III. asırda henüz Eş'arilik mevcut olmasa dahi, Şafii taraftarları ve Eş'ariliğin öncüleri kabul edilen Küllabiler ile Hanbelîler arasında yaşanan tartışmalar ve Hanbelilerin onlara karşı eleştirileri ve saldırıları, Hanbeli-Eş'ari ilişkisinin ilk ayağını teşkil etmektedir. Bu değerlendirme yapılırken daha sonraki dönemde Şafiilerin çoğunluğunun Eş'ari mazhebini benimsemesi, Eş'arilerin düşünce sisteminin İbn Küllab ve Küllabilerin görüşlerinin devamı niteliğinde olması ve Hanbelîler tarafından Eş'arilerin bu düşünce sistemi açısından eleştirilmiş olduğu gerçeği dikkate alınmaktadır. [46] İmam Şafii ile Ahmed b. Hanbel arasındaki ilişkinin iki farklı boyutu bulunmaktadır. Söz konusu ilişkinin ilk boyutu hoca-talebe ilişkisi şeklinde cereyan etmiş ve olumlu bir seyir izlemiştir. Mihne süreci öncesi yaşanan bu ilişki Şafii'nin kitaplarının Ahmed b. Hanbel tarafından tavsiye edilmesine kadar varmıştır. Söz konusu ilişkinin ikinci boyutu ise Mihne sonrası dönemde hoca-talebe ilişkisinden farklı bir şekilde cereyan etmiştir. Bu dönemde Ahmed b. Hanbel, Şafii ve eserlerine karşı menfi bir tutum sergilemesi ve eserlerin istinsah edilmesini hadisle iştigalden alıkoyacağı endişesi ile isabetli bulmamıştır. [47] Değişen bakış açısının sebepleri ile ilgili şunları söylemek mümkündür: Mihne sonrası süreçte Ahmed bin Hanbel'in fikirlerinin sertleştiği ve katılaştığı söylenebilir. Şafii'nin Kur'an ve Hadis dışında bir eser kaleme alması ve bu faaliyetlerin hadis ile olan bağı zedelemiş olması da bir diğer gerekçe olarak kabul edilebilir. Fıkıh faaliyetleri sırasında "kıyas"ın bir bilgi kaynağı olarak kullanılması ve aklın Kur'an ve Hadis öncülüğünde olsa dahi söz sahibi olması da bu ilişkinin seyrinin zaman içinde değişmesine sebep olmuş olabilir. Şafii gelenek içinde zaman içinde kendini gösteren kelim ile iştigalde bir diğer önemli noktadır. Tüm bu sayılanlara ek olarak; Hanbeli geleneğin İslam coğrafyasında kendi düşünce sistemini inşa etmesi ve diğer mezheplerin şemsiyesi altında devam etmeme fikrîde bu ilişkinin boyutlarının değişmesinin bir gerekçesi olarak kabul edilebilir. [48] Ahmed b. Hanbel ile Küllabiler arasındaki ilişki incelenecek olursa; Küllabiyye; Ashab'ı-Hadis ve Ahmed b. Hanbel'in yöntemini yetersiz kabul ederek, problemleri çözme noktasında yeni bir sistem geliştirme ihtiyacı hissetmiş ve kelim yöntemini kullanarak yeni ortaya çıkan sorunlara çözüm aramak istemiştir. Bu husus Küllabiyye'nin Eş'arilerin öncüleri olma özelliğini kazanmalarını sağlamıştır. Söz konusu ilişki Küllabilerin benimsemiş oldukları sistemler sebebiyle olumlu bir zeminde ilerlememiştir. Ahmet bin Hanbel'in Mu'tezileden daha çok İbn Küllab'a düşmanlık seviyesinde muhalif olduğu bilinmektedir. Haris el-Muhasibi de Mu'tezili düşünceyi eleştirirken kullandığı yöntem, özellikle "Fehmu'l-Kur'an" adlı eserinde yer alan görüşleri ve Kur'an'ın lafzının mahlûk, manalarının da kadim olduğunu söylemesi, Ahmed b. Hanbel ve taraftarları tarafından sert tavır ve tutumlar ile karşılaşmasına sebep olmuştur. [49] Ahmed b. Hanbel'in Küllabilere karşı olan itiraz ve tepkisi bunlarla sınırlı kalmamış, o dönemde "lafziyye" olarak isimlendirilen ve Kur'an'ın lafzının yaratılmış olduğunu düşünen herkesi kapsamıştır. [50] Hanbeliler ve Eş'ariler arasında ki ilişkinin seyri IV. asırda Ahmed b. Hanbel'den sonra yaşayan Ebu Bekr el-Hallal (ö. 311\923) ve Ebu Muhammed el-Berbehari (ö. 329\941) dönemlerinde devam etmiştir. [51] Tarihi kaynaklarda geçen rivayetlere göre Ebü'l-Hasen el-Eş'arî (ö. 324/935-36) Mu'tezile'den ayrıldıktan sonra Bağdat'a gelerek Berbehari'yi ziyaret etmiş ve kendisinin kelami konularda bir eser kaleme aldığını ve bu eserde muhalif gruplarla, Ebu Ali el- Cübbai (ö. 303\916) ve oğlu Ebu Haşim (ö. 321\933) ile nasıl mücadele ettiğini aynı şekilde Yahudilerle, Hristiyanlarla ve Mecusilere de reddiyeler yazdığını söylemiştir. Ancak Berbehari, Eş'ari'nin sözlerine "söylediklerinden az veya çok bir şey anlamadığını, tek bildiği şeyin Ahmed b. Hanbel'in bildikleri ve söyledikleri olduğunu" belirterek yaptığını tasvip etmediğini beyan etmiştir. Berbehari bunun üzerine Eş'ari'nin yanından ayrıldığını ve "el-İbane" adlı eserini kaleme aldığını, fakat kendisinin bu kitabı

da kabul etmediğini ifade etmiştir. [52] Eş'ari ile Berbehari arasında söz konusu görüşmenin olup olmadığı, el-İbane'nin ne zaman yazıldığı ve buradaki görüşlerin Eş'ari'ye nispeti de tartışmalı bir konudur. Çağdaş araştırmalara göre el-İbane, muhtemelen Eş'ari'nin "Ehl-i Sünnet" mezhebine intisabının bir göstergesi olarak bu intisabın ilk günlerinde kaleme alınmış ve Berbehari'den destek almak için ona sunulmuş olabileceği ifade edilmektedir. [53] Eş'ari'nin Mu'tezileden ayrıldığı tarih göz önünde bulundurulduğunda Ahmed b. Hanbel'e yönelik görüşlerinin ve Berbehari ile görüşmesinin konjonktürel bir davranış olduğu, o dönemde İslam dünyasında güçlü konumda bulunan Hanbelilerin desteğini alma, kendini kabul ettirme ve saldırılarından korunma amaçlı olduğu görülebilmektedir. [54] Çünkü 300\912'li yıllarda Bağdat, Berbehari ve taraftarlarının etkin olduğu, muhalif gruplara karşı baskıların olduğu bir yerdir ve bu süreçte Eş'ari'nin kendini güvene almak amacıyla Berbehari ile görüşmesi ve kendini Ahmed b. Hanbel'in bir müntesibi olarak sunması anlaşılabilir bir durumdur. Bu çabasına rağmen Eş'ari Hanbelîler arasında gereken konuyu kazanamamış, hatta Hanbelîler ona karşı düşmanca bir tavır sergilemişlerdir. Bu tavır ölümünden sonra da devam etmiş, Eş'ari'nin kabrini açma ve yıkma girişimlerinde bulunulmuştur. [55] İslam'ın o dönemki merkezi kabul edilen Bağdat ise, Büveyhiler tarafından ele geçirilmiş ve böylelikle Bağdat halkı yoğun bir Şii nüfusla karşı karşıya gelmiştir. Bu dönemde Hanbelîler Bağdat'ta, Büveyhiler tarafından teşvik edilen Şiiliğe, Mısır'da Fatımiler tarafından desteklenen İsmaililiğe karşı hem fıkhi hem de siyasi bir muhalefet grubu olma özelliği ile Sünniliği müdafaa etmişlerdir. Büveyhilerin zayıflama sürecine girmesiyle Abbasiler'in desteğini alan Hanbelîler, Bağdat'ta Ehl-i Sünnet'in tek temsilcisi haline gelmişlerdir. Şii-Sünni geriliminin zirve yaptığı bu dönemde Abbasi halifesi Kadir Billah'ın, 408\1017 yılında yayımladığı "Kadiri İtikadı" bildirisi ile birlikte Hanbelîlik devletin resmi mezhebi haline gelmiş ve muhalif olan Şii, Mu'tezile ve hatta Eş'ari doktrinler ile mücadele edilmiştir. [56] Söz konusu ferman Kaim Biemrillah (422\1031- 467\1075) tarafından da değişik dönemlerde yürürlüğe konulmuştur. Bu dönemde Hanbelîler özellikle Halife Mütevekkil döneminde itibaren Abbasi iktidarı boyunca genel olarak avantajlı bir konuma sahip olmuşlardır. [57] Büveyhilerin etkili olduğu IV. asırda Eş'ari düşünce kurumsallaşmaya ve ciddi bir toplumsal taban bulmaya başlamıştır. Bu zaman diliminde Hanbelîler ise Büveyhiler'in siyasi otoritelerini kabul etmemişler ve Şii gruplar ile çatışmaya girmeleri sebebiyle Büveyhi emirleri tarafından baskı altında tutulmuş ve diğer mezhepler gibi desteklenmemişlerdir. Hâlbuki aynı dönemde Eş'arilik, Eş'ari âlim Ebû Bekr Muhammed el-Bâkılânî (ö. 403/1013) Büveyhiler'in başkenti Şiraz'da, Büveyhi sarayındaki tartışma meclislerine katılmasıyla birlikte Adududdevle (368\978-373\983) tarafından desteklenmiş ve Eş'ari görüşlerini meclislerinde savunma imkânı bulmuştur. [58] Böylece Büveyhilerle Eş'ariler arasında bir yakınlaşma sağlanmış, Bâkılânî (ö. 403/1013)'nin yanında İbn Fürek (ö. 406\1015) ve Ebû İshâk el-İsferâyînî (ö. 418/1027)'nin gayretleri sonucunda ilişkiler önemli ölçüde gelişme göstermiştir. Eş'arilik başta Horasan, Irak ve Mağrib bölgelerinde yayılmış ve hem Şafilik hem de sufilik zemininde gelişmeler kaydetmiştir. [59] Eş'ariliğin Hanbelîlik karşısında tam olarak güçlenmesi Selçukluların Bağdat'ı ele geçirmesiyle mümkün olmuştur Bu süreçte, Selçuklu veziri Nizamülmülk'ün kurduğu Nizamiye Medreseleri'nin büyük katkısı olmuştur. [60] İmami ve İsmaili formlarıyla Şii düşüncenin nüfuz sahasını kırmak amacıyla Şafii düşünce temel alınmış ve kurulan medreselerde bu husus uygulanmıştır. Bu durum zaman içinde Şafililerin büyük bir kısmının itikadi mezhebi haline gelen Eş'ariler açısından önemli bir takım avantajlar sağlamıştır. [61] Böylece Selçuklular ile birlikte Eş'arilerin söz sahibi olduğu yeni bir dönem başlamış ve Eş'ariliğin yükselişinin genellikle Hanbelîler aleyhine bir seyir izlemesi, sosyal hayatta iki grup arasında çatışmaları da beraberinde getirmiştir. [62] Eş'arilerin Mısır, Şam ve Yemen bölgelerinde güçlenmesi ise Eyyubiler sayesinde olmuştur. Yaklaşık iki asır süren iktidarı süresince Eyyubiler, hâkim oldukları bütün bölgelerde Eş'ariliğin güçlenmesi için çalışmışlar ve bunu Selahaddin Eyyubi'den (ö. 589\1193) itibaren uzun bir süre devlet politikası şeklinde yürütmüşlerdir. [63] Resmi mezhep haline gelen Eş'ariliğe yönelik destek Selahaddin Eyyubi'nin (ö. 589\1193) oğlu el-Melikü'l-Aziz İmadüddin (ö. 595\1199) döneminde de devam etmiştir. [64] Eyyubilerin Eş'ari ve Şafii yanlısı politikaları Mısır, Hicaz ve Suriye'de Şafililiğin yayılmasına; Şafii fikhına göre hizmet veren medreselerin açılmasına ve Şafii kadıların idari anlamda imtiyazlı bir konuma gelmesine sebep olmuştur. [65] Eyyubilerin Eş'ariliğe ve Şafililiğe olan destekleri diğer mezhepleri olumsuz etkilemiştir. Bu desteklerin Hanbelîliğe olan olumsuz etkileri Yemen bölgesinde çok daha net müşahade edilebilmektedir. İtikadi bakımdan Ahmed b. Hanbel'in görüşleri savunan Yemen,

Selahaddin Eyyubi'nin 569\1174 yılında bölgeyi fethetmesiyle Eş'ariliği benimsemiş, kimi Şafililer ise Ahmed b. Hanbel'in düşünce sistemine bağlı kalmaya devam etmiştir. Bu durum kimi zaman tekfire varacak tartışmalarında doğmasına sebebiyet vermiştir. [66] Eş'ariler ve Hanbelîler arasındaki ilişki sadece teorik tartışmalar ile sınırlı kalmamış, kimi zaman tekfire ve can kayıplarına yol açan çatışmalara dönüşmüştür. Eyyubilerden sonra Moğollar tarafından işgal edilen Bağdat'ın 658 yılında Bahri Memlûkler tarafından tekrar ele geçirilmesi ile Hanbeliler için yeni bir dönem başlamıştır. Bahri Memlûk dönemi sultanları genelde Hanefi olmalarına rağmen Eş'arilik\Şafililik en yaygın ve imtiyazlı mezhep olmaya devam etmiştir. Ancak 663(1265) yılında Memlûk sultanı Baybars'ın, Şafii kadilkudata ilave olarak diğer üç mezhepten de kadı atamasıyla yeni bir döneme girilmiştir. Bu uygulama ile Hanbeliler idari görevler alarak önemli mevkilere yükselmişlerdir. Ancak Hanbeliler devlet görevlerinde öncelik tanınan Şafililerin ve Eş'ari kelimcilerin sert direncine maruz kalmışlardır. Özellikle Takıyüddin es-Subki (ö. 756\1355), Taceddin es-Subki (ö. 771\1370), Kemaleddin ibnü'z-Zemlekani (ö. 727\1377) gibi Eş'ari- Şafililer, bu dönemin en meşhur Hanbeli muhaddisi İbn Teymiyye başta olmak üzere Hanbeli akaidine mensup olan âlimler ile mücadele etmeye devam etmişlerdir. [67] Osmanlı dönemine gelindiğinde, devletin resmi mezhebi olarak Hanefiliğin ve Maturidiliğin öne çıkması sebebiyle Hanbeliliğin gelişimi olumsuz yönde etkilenmiştir. Ancak Suriye, Filistin ve Mısır gibi bölgelerde Hanbeli fıkhnın eğitim ve öğretimine devam edilmiş, Hanbeli mezhebine mensup birçok âlim yetişmiştir. Bu dönemde ortaya çıkan, Hanbelilik tarihinin en önemli olayı Vehhâbilik hareketidir. XX. Yüzyılın başlarına gelindiğinde Osmanlı Devleti'nin yıkılması ile birlikte Ortadoğu'da yeni bir oluşum gerçekleşmiş ve Vehhâbî-Suudi hareket başarıya ulaşarak Arap Yarımadası'nda Arabistan Krallığı'nın kurulması ve Hanbeliliğin devletin resmi mezhebi haline gelmesiyle yeni bir döneme girilmiştir. Süreç içerisinde Vehhabi hareket sadece Necd bölgesini etkilemekle kalmamış, aynı zamanda Hindistan, Uzakdoğu, Mısır ve Kuzey Afrika ülkelerinde bazı İslami hareketlere tesir etmiştir. Görüldüğü üzere sözü edilen hareket, İslam düşüncesi ve Hanbeli mezhebi tarihi açısından önemli bir dönüm noktasıdır. [68] SONUÇ İslam düşünce tarihinde önemli bir yere sahip olan ve önemli ölçüde etkili olan Hanbeli Mezhebi, Mihne'nin siyasi mirası üzerine kurulan dini-siyasi bir mezheptir. Mihne sürecinin Ehl-i Hadis'in zaferi ile sonuçlanması, Mu'tezile'nin tedrici olarak tarih sahnesinden çekilmesine, akılcı akımların rağbet görmemesine ve diğer taraftan Ehl-i Hadis saflarının da ayrışmasına neden olmuştur. Bu süreçte Ahmed b. Hanbel, Mihne'de Mu'tezilenin görüşlerini destekleyen Abbasi yönetimine karşı takındığı siyasi-itikadi tavır ve kararlı duruşu sonucunda popülarite kazanmış ve halk nezdinde rağbet gören bir konuma yükselmiştir. Bu açıdan bakıldığında Mihne sonrası ortaya çıkan bu yapıyı siyasi-itikadi bir mezhep olarak tanımlamak mümkündür. Hanbeli mezhebinin temelleri ise vefatının ardından talebeleri tarafından atılmıştır. Özellikle Ebu Bekr el-Hallah'ın Ahmed b. Hanbel'e ait rivayetleri derleme faaliyetleri sonucunda büyük ölçüde oluşumu tamamlanmış ve bir mezhep hüviyeti kazanmıştır. Aynı dönemde yaşayan Berbehari ise mezhebin eylemci eğilimini temsil etmekte, öğretileri topluma yayma ve uygulanmasını sağlama yönünde bazı faaliyetlerde bulunmuştur. Buradan da anlaşılacağı üzere Hanbeli mezhebi kendi içerisinde farklı eğilimleri barındıran bir yapıdır. Hallal mezhebin ilmi eğilimini temsil ederken, Berbehari ve taraftarları mezhebin eylemci ve vaazcı eğilimini temsil etmektedir. Hanbeli mezhebinin üzerine inşa edildiği temel esas ise imkân nispetinde nasların zahirine bağlı kalmak, nasları tevil ve tefsir etmekten olabildiğince kaçınmak, şahsi rey ve akli istidlali kullanmamaktır. Selefi yaklaşımın tabii bir sonucu olarak toplumsal yaşamda ortaya çıkan yeni problem ve olaylara karşı muhafazakâr bir tavır olarak bid'at nazariyesini geliştirmişlerdir. Bu bakımdan kendilerini Selefi düşüncenin temsilcileri, toplumun ıslah edicileri, şeriatın koruyucuları olarak görerek diğer İslam fırkaları ve âlimleri karşısında kendilerine özel bir konum atfetmişlerdir. Ehl-i Sünnet içerisinde bulunan muhalif ses ve görüşlerle devamlı çatışma ve mücadele içinde olmuşlardır. Teşekkül etmeye başladığı ilk günlerden itibaren Hanbeliler ile aynı coğrafyayı ve toplumsal tabanı paylaşan Eş'ariler arasında da yoğun bir ilişki bulunmaktadır. Büveyhiler dönemi mezhep politikaları, daha sonra Selçuklu veziri Nizamülmülk'ün açık ve yoğun desteği, Eş'ari düşüncenin yükselmesi, söz konusu yükselişin Hanbelilik aleyhine bir gelişme göstermesi, iki mezhebin sosyal, kültürel ve fikri düzlemde karşı karşıya gelmeleri gibi bir sonucu doğurmuştur. Hanbeli mezhebi söz konusu devirlerin ardından, Muhammed b. Abdülvehhab'ın Necd bölgesinde faaliyetleri ile birlikte ciddi bir atılım gerçekleştirmiş ve Suudi Arabistan'ın resmi mezhebi haline gelmiştir. Hanbelilerin din\akaid anlayışları,

kendilerini çağdaş Selefilere olarak takdim edenlerin yaptıkları faaliyet ve eylemleriyle kendini göstermekte ve Ehl-i Hadis-Hanbeli zihniyeti nerdeyse tüm dünyada kendisinden söz ettirmekte, etkili olmakta ve hem teorik hem de pratik olarak büyük destek görmektedir. KAYNAKÇA İğde, Muhyettin, Siyasi- İtikadi Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğin Teşekkül Süreci, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2016. Fığlalı, Ethem Ruhi, Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri, İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, İzmir 2004. Ebu Zehra, Muhammed, İslam'da İtikadi, Siyasi ve Fıkhi Mezhepler Tarihi, Çelik Yayınevi, İstanbul 2018. İğde, Muhyettin, Fıkıh ve İtikad Arasında Hanbelilik: Selefililiğin Teolojik Arka Planı Üzerine Bir İnceleme , İlahiyat Akademi Dergisi, s. 91-106. Bulut, Zübeyir, Hanbeli Akaidinin Teşekkülü, İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, Cilt 6, Sayı 5, 2017, s. 2941-2962. Koca, Ferhat, " Hanbeli Mezhebi", TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 15, İstanbul 1997, s. 525-547. İğde, Muhyettin, Selefililiğin Tarihi Arka Planı: Hanbelilik, İslam Mezhepler Tarihi Selefilik Çalıştayı VI. Ulusal Koordinasyon Toplantısı, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Konya 2015, s. 35-54. Toru, Ümit, Eş'ari Âlimlerin Nazarında Hanbelilik ve Hanbeliler (İhtilaflar ve İthamlar), AUID, Cilt 6, Sayı 10, Haziran 2018, s. 101-144. Toru, Ümit, Eş'arilik-Hanbelilik Farklılaşmasının Toplumsal Yansımaları, Cumhuriyet İlahiyat Dergisi, 22\1, Haziran 2018, s. 260-292. Emiroğlu, Nagihan, Hadis İlmi Açısından Bahri Memlûkler Döneminde Hanbeli-Eş'ari Münasebetleri, IBAD Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı 5, Güz 2019, s. 458-470. Koç, İsa, Hanbelilik-Eş'arilik İlişkisi –Ehvazi Örneği-, Kastamonu Üniversitesi V. Uluslararası Şeyh Şaban-ı Veli Sempozyumu –Eş'arilik-, Kastamonu 2018, s. 548-557. [1] Muhyettin İğde, Fıkıh ve İtikad Arasında Hanbelilik: Selefililiğin Teolojik Arka Planı Üzerine Bir İnceleme , İlahiyat Akademi Dergisi, s. 91. [2] Ferhat Koca, " Hanbeli Mezhebi", TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 15, İstanbul 1997, s. 1. [3] İğde, Fıkıh ve İtikad Arasında Hanbelilik, s. 91. [4] Zübeyir Bulut, Hanbeli Akaidinin Teşekkülü, İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, Cilt 6, Sayı 5, 2017, s. 2943. [5] Muhyettin İğde, Selefililiğin Tarihi Arka Planı: Hanbelilik, İslam Mezhepler Tarihi Selefilik Çalıştayı VI. Ulusal Koordinasyon Toplantısı, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Konya 2015, s. 37; Bulut, s. 2943. [6] İğde, Selefililiğin Tarihi Arka Planı: Hanbelilik, s.37. [7] Bulut, s. 2944. [8] İğde, Selefililiğin Tarihi Arka Planı: Hanbelilik, s. 40. [9] İğde, Selefililiğin Tarihi Arka Planı: Hanbelilik, s. 38-39. [10] Bulut, s. 2944. [11] İğde, Selefililiğin Tarihi Arka Planı: Hanbelilik, s. 40-41; Bulut, s. 2945. [12] İğde, Selefililiğin Tarihi Arka Planı: Hanbelilik, s. 42-43. [13] İğde, Selefililiğin Tarihi Arka Planı: Hanbelilik, s. 44. [14] Muhyettin İğde, Siyasi-İtihadî Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğin Teşekkül Süreci , M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2016, s. 175. [15] İğde, Selefililiğin Tarihi Arka Planı: Hanbelilik, s. 44-45. [16] İğde, Selefililiğin Tarihi Arka Planı: Hanbelilik, s. 45. [17] İğde, Selefililiğin Tarihi Arka Planı: Hanbelilik, s. 48-49. [18] Bulut, s. 2945. [19] İğde, Selefililiğin Tarihi Arka Planı: Hanbelilik, s. 49; Bulut, s. 2945. [20] Ethem Ruhi Fığlalı, Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri , İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, İzmir 2004, s. 66-67. [21] Bulut, s. 2945-2946. [22] İğde, Siyasi-İtihadî Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğin Teşekkül Süreci, s. 101. [23] İğde, Siyasi-İtihadî Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğin Teşekkül Süreci, s. 101-102. [24] İğde, Siyasi-İtihadî Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğin Teşekkül Süreci, s. 103-104. [25] İğde, Fıkıh ve İtikad Arasında Hanbelilik, s. 97. [26] İğde, Siyasi-İtihadî Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğin Teşekkül Süreci, s. 105-106. [27] İğde, Siyasi-İtihadî Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğin Teşekkül Süreci, s. 107. [28] İğde, Fıkıh ve İtikad Arasında Hanbelilik, s. 99. [29] İğde, Fıkıh ve İtikad Arasında Hanbelilik, s. 103. [30] Bulut, s. 2946. [31] Bulut, s. 2947. [32] Bulut, s. 2947-2948. [33] Muhammed Ebu Zehra , İslâm'da İtikadi, Siyasi ve Fıkhi Mezhepler Tarihi , Çelik Yayınevi, İstanbul 2018, s. 547. [34] Bulut, s. 2948. [35] Bulut, s. 2948. ;Ebu Zehra, s. 545. [36] Bulut, s. 2949. [37] Ebu Zehra, s. 549-550. ; Bulut, s. 2949. [38] Bulut, s. 2951-2952-2953. [39] Bulut, s. 2954, 2955. [40] Bulut, s. 2949-2950. [41] Ümit Toru, Eş'ari Âlimlerin Nazarında Hanbelilik ve Hanbeliler (İhtilaflar ve İthamlar), AUID, Cilt 6, Sayı 10, Haziran 2018, s. 102. [42] Ümit Toru, Eş'arilik-Hanbelilik Farklılaşmasının Toplumsal Yansımaları, Cumhuriyet İlahiyat Dergisi, 22\1, Haziran 2018, s. 263. [43] Toru, Eş'ari Âlimlerin Nazarında Hanbelilik ve Hanbeliler, s. 103-104. [44] Nagihan Emiroğlu, Hadis İlmi Açısından Bahri Memlûkler Döneminde Hanbeli-Eş'ari Münasebetleri, IBAD Sosyal Bilimler Dergisi, 5, Güz 2019, s. 460. [45] Emiroğlu, s. 461. [46] Emiroğlu, s. 461; İsa Koç, Hanbelilik-Eş'arilik İlişkisi –Ehvazi Örneği-, Kastamonu Üniversitesi V. Uluslararası Şeyh Şaban-ı Veli Sempozyumu –Eş'arilik-, Kastamonu 2018, s. 549. [47] Koç, s. 549-550. [48] Koç, s. 550. [49] Koç, s. 550. [50] Koç, s. 551. [51] Emiroğlu, s. 461. [52] Koç, s. 551; İğde, Siyasi-İtihadî Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğin

Teşekkül Süreci, s. 223. [53] İğde, Siyasi-İtihadî Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğin Teşekkül Süreci, s. 224. [54] Koç, s. 551; İğde, Siyasi-İtihadî Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğin Teşekkül Süreci, s. 225. [55] İğde, Siyasi-İtihadî Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğin Teşekkül Süreci, s. 225-226. [56] Emiroğlu, s. 461. [57] Toru, Eş'arilik-Hanbelilik Farklılaşmasının Toplumsal Yansımaları, s. 264. [58] İğde, Siyasi-İtihadî Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğin Teşekkül Süreci, s. 226. ; Toru, Eş'arilik-Hanbelilik Farklılaşmasının Toplumsal Yansımaları, s. 265. [59] İğde, Siyasi-İtihadî Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğin Teşekkül Süreci, s. 227. ; Toru, Eş'arilik-Hanbelilik Farklılaşmasının Toplumsal Yansımaları, s. 265-266. [60] Emiroğlu, s. 462; Toru, Eş'arilik-Hanbelilik Farklılaşmasının Toplumsal Yansımaları, s. 266. [61] Toru, Eş'arilik-Hanbelilik Farklılaşmasının Toplumsal Yansımaları, s. 267. [62] Emiroğlu, s. 462. [63] Emiroğlu, s. 462; Toru, Eş'arilik-Hanbelilik Farklılaşmasının Toplumsal Yansımaları, s. 267. [64] Toru, Eş'arilik-Hanbelilik Farklılaşmasının Toplumsal Yansımaları, s. 268. [65] Emiroğlu, s. 462. [66] Toru, Eş'arilik-Hanbelilik Farklılaşmasının Toplumsal Yansımaları, s. 269. [67] Emiroğlu, s. 463. [68] Koca, s. 9-11.

GİRİŞ

Hanbeli mezhebi, Ehl-i Hadis'in içinden çıkan ve Selefiyye'nin itikaddaki ilk imamı olarak gösterilen Ahmed b. Hanbel'in (241\855) görüşleri etrafında oluşan ve ona nispetle anılan bir mezheptir. Fıkıh ve aynı zamanda itikadda Kitap ve Sünnet ile Sahabe ve Tabiin sözlerini esas almayı ve şahsi rey ve akli istidlale başvurmaktan olabildiğince kaçınmayı usul olarak benimsemiştir. Bu sebeple itikadi konularda akli ve aklın verilerini kullanmaya yanaşmamış, inanç konularında tartışma ve derin açıklamalardan uzak durmuştur. Benimsediği bu usul ile Ehl-i Hadis'in en önemli temsilcilerinden biridir. Ehl-i Hadis ise, yeni düşünce ekollerine ve kişisel yorumu önemseyen Ehl-i Rey'e bir tepki olarak ortaya çıkan, yeni gelişmeler karşısında tevîl ve tefsire başvurmeyen, hadis merkezli rivayeti esas alarak hüküm veren, nasları olduğu gibi kabul edip, hareket noktası olarak gören bir düşünce sistemidir.

Abbasiler döneminde özellikle Halife Me'mun'un (198-218\813-833), 218 yılında başlattığı ve kendisinde sonra gelen iki halifenin devam ettirdiği Mihne politikaları, Ashab'ul- Hadis'in tepkilerine neden olmuştur. Bu süreçte Ahmed b. Hanbel, Mihne politikalarına karşı gösterdiği tavır ve direnci nedeniyle büyük bir şöhret kazanmış ve Ehl-i Hadis açısından sembol bir isim haline gelmiştir. Bu durum etrafında yoğun bir öğrenci grubunun toplanmasını beraberinde getirmiştir. Halife Mütevekkil döneminde (232-247\ 847-861) sona erdirilen Mihne sürecinin etkileri uzun bir süre devam etmiştir. Söz konusu uygulamalar hem siyasi hem de düşünce tarihinde bir dönüm noktası oluşturmuş, İslam düşüncesinin seyrini değiştirmiştir. Mihne sürecinin Ehl-i Hadis'in zaferi ile sonuçlanmış olması, bundan sonraki süreçte Ehl-i Hadis'in baskın unsur olmasına, Mu'tezile'nin de tedrici olarak yok olmasına sebebiyet vermiştir. Aynı zamanda Mihne, Ehl-i Hadis içerisinde de bir "yol ayrımına" sebep olmuştur. Kur'an'ın mahlûk olup olmadığı konusunda Ahmed b. Hanbel ve taraftarlarınca savunulan görüşü benimsemeyip iktidar yanlısı olan, konu hakkında görüş beyan etmeyen veya lafzının mahlûk olduğunu söylemek durumunda kalanlar Ahmed b. Hanbel ve taraftarlarının baskısına maruz kalmış ve dışlanmışlardır. Bu süreç, Ehl-i Hadis'in de farklı gruplara ayrılmasına ve Hanbelilik diye bir mezhebin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Öte yandan Mihne süreci, Mu'tezile içinde yetişip ve onlardan ayrılan Ebü'l-Hasen el-Eş'arî (ö. 324/935-36)'nin kurduğu Eş'ariyye mezhebinin teşekkülünde de etkili olmuştur. Ve Eş'arilik kelami meselelere olan yaklaşımında kullandığı metot, yöntem ve ileri sürdüğü görüşleri dolayısıyla Hanbeliler tarafından eleştirilmiş ve iki mezhebin arasında hem fikri hem de fiili bazı tartışmalar meydana gelmiştir. Çalışmanın bundan sonraki kısmında Hanbeliliğin oluşum süreci, itikadi arka planı ile akaidinin temel görüşleri üzerinde durulacak, Ehl-i Sünnet'in iki mezhebini teşkil eden Hanbelilik ile Eş'arilik arasındaki ilişki ortaya konulmaya çalışılacaktır.

1.İtikadi Bir Mezhep Olarak Hanbelilik

1.1. Hanbeliliğin Teşekkül Süreci ve Oluşum Sonrası Dönemi

Hanbeli mezhebi, kurucu imam olarak kabul edilen Ahmed b. Hanbel'in 241\855 yılında vefat etmesinin ardından talebelerının ona ait rivayetleri toplamaya başlamasıyla temelleri atılan ve ona nispet edilen bir mezheptir. [1] Söz konusu mezhebin doğuşu ve kuruluşu, hicri II. ve III. yüzyıllarda Hicaz ve Irak bölgelerinde görülen fikir hareketlerinden, fıkhi gelişme ve ekolleşmeden, gündeme gelen re'y, hadis ve kelam tartışmalarından, bunların yanında Ahmed b. Hanbel'in görüş, düşünce ve fikri mücadelelerinden ayrı düşünülmemelidir. [2] Her ne kadar kurumsallaşma sürecini Ahmed b. Hanbel'in vefatından sonra tamamlamış olsa dahi kökleri kurucu imamın yaşadığı dönemin öncesinde de var olan Ehl-i Hadis'e dayanmaktadır. [3] Mezhebin temel doktrini ise Ahmed b. Hanbel'in hadis, fıkıh, kelam\akaid ve ahlak görüşlerinden oluşmaktadır. [4]

Hanbeli mezhebinin kuruluşu genel olarak iki aşamada değerlendirilebilir. İlk aşama hicri III. yüzyılın ortalarından itibaren Ahmed b. Hanbel'in ilk talebeleri ile oğulları Salih (ö. 266\880) ve Abdullah (ö. 290\903) ve amcaoğlu Hanbel b. İshak b. Hanbel'in (ö. 273\886), görüşleri bir araya getirip tedvin etmesiyle, mezhebin doktrini oluşturulmuştur. Onun vefatının ardından yürütülen bu faaliyetlerle mezhep adına ham bir malzeme ortaya çıkarılmıştır. Bu dönemde akaid, fıkıh ve hadis ile ilgili ilmi tartışmalarda ve yazılan eserlerde söz konusu görüş ve düşünceleri savunan kişiler için "Hanabile, Hanbeliyye ve Ashab- Ahmed" gibi isimler kullanılmış, verdiği fetva ve cevaplar "Mesail" adı altında bir araya getirilmiş ve daha sonra akaid ve fıkıhta "Hanbeli Mezhebi" ve "Selefiyye" diye anılan yeni bir ekolün esası teşkil edilmiştir. [5]

İkinci aşama toplanan ham malzemenin işlenmesi, delillerin güçlendirilmesi, bir teori haline getirilmesi ve mezhebin sistemleşmesi aşamasıdır. Mezhebin teşekkülünü sağlayan çalışmalar bu aşamada, mezhebin Ahmed b. Hanbel'den sonra en önemli ismi olan Ebu Bekr el-Hallal'ın (ö. 311\923) eliyle gerçekleşmiştir. [6] Hallal, mezhebin fikri geleneğinin devamını sağlamış, hatta Hallal'dan önce müstakil bir mezhebin bulunmadığı ve aslında mezhebi gerçekte kuranın, ortaya koyduğu kaideler ile Hallal olduğu iddia edilmiştir. Ahmed b. Hanbel'in fetva ve görüşlerini klasik fıkıh kitaplarının sistematığına uygun olarak toplamış ve ilk Hanbeli tabakatını yazmıştır. Bu faaliyetleri onun "İbn-i Hanbel es-Sağır" olarak isimlendirilmesine vesile olmuştur. [7] Buradan da anlaşılacağı üzere Hallal, Ahmed b. Hanbel'den sonra asıl kurucu olarak addedilmekte ve mezhebin teşekkülünde kilit noktayı oluşturmaktadır. Öyle ki Ahmed b. Hanbel'in öğrencileri ile görüşme uğruna yolculuklar yapmış, bu yolculuklar esnasında toplamış olduğu verileri düzenleyip eserler meydana getirmiştir. Ahmed b. Hanbel'e ait rivayetleri bir araya getirmek için yaptığı yolculuklar ve sonrasında Ahmed b. Hanbel'e nispet edilen rivayetleri tertip ve tasnif etmesiyle mezhep için önemli katkıları olmuştur. [8]

Ahmed b. Hanbel'in sayıları yüzlerle ifade edilen talebeleri de onun ününün artmasında ve mezhebin oluşup yayılmasında etkili olmuşlardır. Bu dönemin en önemli isimlerinden bir diğeri Ebû Bekr Ahmed el-Merrûzî (ö. 275\888)'dir. Ahmed b. Hanbel'in arkadaşı ve aynı zamanda ilk öğrencisi olduğu ifade edilen Merrûzî, ondan hadis, fıkıh, ahlak ve adap, akaid ile ilgili rivayetlerde bulunmuş ve hayatının sonuna kadar ondan ayrılmamıştır. Bunlara ek olarak: Muhanna b. Yahya eş-Şami (ö. 248\ 862-3), İshak b. Mansur el- Kevsec (ö. 251\865), Abdülmelik b. Abdulhamid el-Meymuni (ö. 274\887), Ebu Bekr el- Esrem (ö. 261\874-5) İshak b. İbrahim b. Hani' (ö. 275\889), meşhur hadis âlimi Ebu Davud Süleyman b. Eş'as es-Sicistani (ö. 275\889) ve Harb b. İsmail el- Kirmani (ö. 280\893) gibi isimler Ahmed b. Hanbel'den rivayette bulunan ve mezhebin oluşum ve gelişimine katkıda bulunan şahıslar arasında sayılırlar. [9]

Bir yandan Ahmed b. Hanbel'in talebeleri bu faaliyetleri sürdürürken, IV\X. yüzyılda yaşamış olan Ebû Muhammed Hasen b. Alî b. Halef el-Berbehârî (ö. 329/940-41), Hanbelilik tarihinde ilmi katkılarından ziyade mücadeleci- eylemci kişiliği ile öne çıkmış, toplumda "emr-i bi'l-ma'ruf ve nehy-i 'ani'l- münker"i tesis etmeye yönelik faaliyetlerde bulunmuş; Şia, Mu'tezile ve kelam metoduna karşı göstermiş olduğu sert muhalefeti ile 309\921-329\941 yılları arasında meydana gelen siyasi olaylarda etkin bir rol oynamıştır. [10] Berbehârî'nin yaşadığı dönemde siyasi anlamda meydana gelen olumsuzluklar toplumda huzursuzluğun ortaya çıkmasına neden olmuştur. Hanbelilerin ise bu süreçte dini hassasiyetleri harekete geçmiş ve topluma karşı kendilerini sorumlu kimseler olarak görmüşlerdir. Berbehârî ve taraftarları ise kötülerle doğrudan mücadele etmek ve

iktidar üzerinde bir baskı oluşturmak amacıyla halkı harekete geçirmeye çalışmışlardır. Bu süreçte meydana gelen isyanları körüklemekten, kamu düzenini tehdit etmekten, sivil isyanlar çıkarmaktan kaçınmamışlardır. Bu nedenle bazı kaynaklarda genellikle halkın ayak takımı için kullanılan "el-amme" tabirinin Hanbeliler içinde kullanıldığı görülmüştür. [11]

Berbehârî ve taraftarları, halkında desteğini alarak toplumsal düzene müdahale etmiş, bu uygulamalarından dolayı halife ile karşı karşıya gelmişlerdir. Söz konusu müdahalelere Hanbelilerin Taberi ile olan mücadelesi, 217\929 yılında İsrâ suresinin 79. Ayetinde geçen "makam-ı mahmud" tabirinin yorumu sebebiyle yapılan tartışmalarda, Berbehârî taraftarlarıyla karşıtları arasında meydana gelen kanlı çatışmalar, Şiileri kutsallık atfettiği Berasa mescidinin yıkılması meselesi ve Halife Razi döneminde (322-329\934-940) emiru'l- umera olan ve Şii yanlısı bir politika izleyen Beckem tarafından tekrar inşa ettirilmesi (328\940) ile caminin şirk yuvası olarak ilan edilmesi olayları örnek olarak verilebilir. 321\933 yılı Halife Kahir döneminde yakalamak istenmişse de o gizlenmeyi başarmış ancak 323\935 yılında taşkınlıklarını zirve noktaya ulaştıracak olaylar ile tekrar ortaya çıkmışlardır. Bu dönemde Bağdat'ta siyasi ortamın karışık olması, Abbasi Hilafetinin zor durumda olmasının da etkisiyle ciddi sıkıntılar ve huzursuzluklar baş göstermiştir. Berbehârî'nin başında bulunduğu Hanbeliler, bid'atçilere karşı çıkmak ve toplumsal ahlaki korumak adına isyanlar başlatmış, dükkânları yağmalamış, şer'i hükümlerin tam olarak uygulanmasını sağlamak adına alışverişlere müdahale edilmiş, dolandırıcılık, cimrilik yapılmaması ve hileye başvurulmaması amacıyla pazarlara müdahale etmeye başlamışlardır. Eğlence merkezlerine baskınlar düzenleyerek eğlence aletlerini kırıyorlar, karşılaştıkları kadın şarkıcıları dövüyor ve evlere de baskınlar düzenleyerek şarap şişelerini kırıp döküyorlardı. Diğer taraftan yollarda yanlarında kadın ve çocuk bulunan erkekleri de yanlarında ki kadının kim olduğunu soruyor ve verdiği cevaba göre müdahale ediyorlardı. [12]

Tarihe "Hanbeli Fitnesi" veya " Berbehari Fitnesi" olarak geçen bu olayların sonucunda Halife Razi, Berbehârî ve taraftarlarına karşı bir takım önlemler alarak bu uygulamaları engellemek istese de alınan önlemler ve tehditler fayda sağlamamış, Hanbelileri daha çok kızdırmış ve karışıklıkların artmasına sebep olmuştur. Bunun üzerine Halife tarafından bir manifesto yayınlanmış, Hanbelilerin durumu göz önüne serilmiş ve bu tür fikirlere sahip olan kişilerin İslam toplumu dışında kalacağı vurgulanmıştır. [13] Böylece IV\X. yüzyılda Hanbelilik, mezhebi oluşumunu büyük ölçüde tamamlamış ve Bağdat'ta güçlü bir grup haline gelmiştir. Bunun yanında mezhep içi farklı eğilimlere sahip kişi ve gruplar bulunmaktadır. En önemli eğilimler ise Hallal'ın temsil ettiği ilmi eğilim ile Berbehari'nin temsil ettiği eylemci eğilimdir. [14]

Oluşum sonrası dönem ise, Büveyhiler'in 334\945 yılında Abbasilerin merkezi olan Bağdat'ı ele geçirmesiyle başlamıştır. Bu dönem Hanbelilerin oluşumunu büyük ölçüde tamamlayıp gelişime geçtiği dönemdir. Bu dönemin Hanbeli tarihi açısından önemli noktalarından biri, kurucu imamın eser ve görüşlerinin tedvini faaliyetlerine devam edilmesidir. Ve Hanbelilerin sosyo-politik tavır ve duruşları göz ardı edilecek bir husus değildir. Siyasi anlamda karışık olan bu dönemde Hanbeliler, dönemin sayıca en üstün ve en aktif mezhebi konumundadır. Büveyhilerin Bağdat'ta yaptığı uygulamalar, dönemin Hanbeli vaiz ve âlimlerinin inanç ve uygulamalarıyla ters düşmüştür. Bu dönemde Ehl-i Sünnet denilince akla gelen mezhep olan Hanbeliler, Büveyhiler tarafından desteklenen Şia'ya, kelamcılara, filozoflara, kısaca her türlü fırkalaşma ve bid'atçılığa karşı durmuş, iyi organize olmuş ve güçlü bir motivasyona sahip bir yapı görünümündedirler. [15]

Büveyhilerin zayıflama sürecine girmesiyle Hanbeliler ve Abbasiler arasında bir yakınlaşma meydana gelmiş ve Abbasi Hilafetinin de desteği ile Hanbeliler faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Kadir Billah (381-422\991-1031) ve Kaim- Biemrillah'ın (422-467\1031-1075) hilafetlerine denk gelen bu süreçte halifeler eliyle "Kadiri İtikadı" bildirgeleri yayımlanmış ve Ehl-i Hadis – Hanbeli zihniyetine ters düşen bütün görüş ve fırkalarla mücadele edilmiştir. Buna herhangi bir şekilde muhalefet eden kimselerin küfre düştüğü ileri sürülmüştür. "Karşı Mihne" olarak isimlendirilecek bir dönemin yaşandığı bu süreç, Halife Me'mun'un Mihne sürecini hiç aratmamış ve sözü edilen dönemin Mihne'nin rövanşı olduğu ileri sürülmüştür. [16]

Selçukluların Bağdat'ı ele geçirmesiyle birlikte, Şia ve Mu'tezile destek bulamamışlardır. Hanbeliler ise Selçuklu yönetiminin desteğini alarak Eş'ariler ile mücadele etmeye başlamıştır. Büveyhiler döneminde başlayan mücadeleler Selçuklu döneminde artarak devam etmiştir. Söz konusu dönemde süregelen çatışma ve faaliyetlerin yanı sıra önemli Hanbeli âlimleri de yetişmiştir. Gulam Hallal (ö. 363\974), İbn Batta (ö. 387\997), İbn Mende (ö. 395\1005) gibi âlimler mezhebin gelişimine katkıda bulunmuşlardır. Kadı Ebû Ya'lâ Muhammed el-Ferrâ' (ö. 458/1066) üstlendiği kadılık göreviyle ve muhtemelen Hanefi bir aileden gelmenin avantajını da yaşayarak, sağlam bir kelam altyapısıyla Şia, Mu'tezile ve Eş'arilik başta olmak üzere döneminin fırkalarına karşı mezhebi savunmuştur. Hanbeli mezhebinde devlet idaresiyle ilgili ilk sistematik eseri yazması ve kelam metodunu kullanarak Ehl-i Hadis- Hanbeli mezhebinin destekleyen ilk kişi olması onu söz konusu durumlarda öncü haline getirmiştir. 458\1066'dan sonraki dönem ise Ebû Ya'lâ'nın öğrencilerinin aktif olduğu bir dönemdir. Bu dönemde Hanbelilik, İsfahan, Herat, Suriye ve Filistin'de yayılma imkânı bulmuştur.

Moğolların Abbasi Halifeliğine son verdikleri tarihe kadar (656\1258) Bağdat Hanbeliliğin ana merkezi konumundadır. Bu dönemde Eyyubiler' in Şafii yanlısı politikaları sonucu Habbeliler kısa süreli bir sıkıntı yaşamış olsalar dahi Memlûklüler ile Şam ve Kahire'de tekrardan güçlenmeye başlamışlardır. Bu devrin en önemli isimlerinden biri Ebû'l-Abbâs Takıyyüddîn İbn Teymiyye (ö. 728/1328)'dir. [17] İbn Teymiyye ile birlikte Hanbeli mezhebi kelam, felsefe, tasavvuf gibi alanlar karşısında önemli bir seviyeye çıkmıştır. Bu dönemde İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751\1350) ve İbn Recep (ö. 795\1392) ile mezhep daha sistematik bir yapıya kavuşmuş ve "Selefiyye" olarak isimlendirilmiştir. [18]

Memlûklerden sonra yönetimin Osmanlı'nın eline geçmesiyle birlikte Hanbeli mezhebinin gelişiminde bir durgunluk yaşanmıştır. Mezhep XII\XVIII. yüzyılda Arap yarımadasının Necd bölgesinde Muhammed b. Abdülvehhab'ın (ö. 1206\1792) başlattığı faaliyetler ile tekrardan canlanmaya başlamıştır. Dir'iyye'de Emir Muhammed b. Suud'un desteğiyle birlikte 1157\1744 yılında; Allah'ın hükümrancılığını kurmak üzere emirliğin İbn Suud ve nesline, şeyhliğin ise kendine ve nesline ait olması şartıyla anlaşılmış ve yeni bir döneme girilmiştir. Uzun bir süre Hicaz bölgesi değil Arap yarımadasının tamamına hâkim olan krallığın etkileri günümüzde de varlığını sürdürmektedir. [19]

İbn Teymiyye'nin başlattığı Selefiyye'nin canlandırılması faaliyetleri, bu devrelerden sonra günümüzün bazı modernist Müslümanlarınca sürdürülmektedir. Mısırlı Muhammed Abduh (ö. 1323\1905) bu cereyanın öncüleri arasında sayılmaktadır. Onun başlattığı bu hareket, talebesi Muhammed Reşit Rıza (ö. 1354\1935)'nin 1897 yılında "el-Menar" isimli mecmuayı yayımlamasıyla yeni bir boyut kazanmıştır. Bu hareketin fikir babaları baştan beri İbn Teymiyye ve metodolojisinin hayranı olarak Selefiyye'nin ihyası için faaliyet göstermişlerdir. [20] Görüldüğü üzere Hanbelilik, çağdaş selefi hareketlerinin ve çağdaş Müslüman düşünce akımlarının da temelini oluşturmaktadır. [21]

1.2. Hanbeliliğin Teşekkülünde İtikadi Arka Plan

Hanbeli mezhebinin oluşumunda etkili olan faktörler genel olarak fıkıh, sosyal arka plan ve politik yapı, sosyal aktivizm ve ahlaki yapı, kelami tartışmalar şeklinde dört başlık altında toplanmaktadır. [22] Hanbeli oluşumuyla ilgili ilk ortaya atılan iddiaya göre Hanbeli mezhebi, "katı hadisçiler'in", Şafii'nin hukuk sisteminde rahatsız olması sonucu ortaya çıkmıştır. Bu görüşe göre "katı hadisçiler" Şafii'nin hukuk sistemini kaynağı Kitap ve Sünnet olmasına rağmen yeterli bulmamışlardır. Hiçbir beşeri istidlale yer vermeyen ve Hz. Peygamber'e dayanan bir hukuk sistemi oluşturmak istemişlerdir. Bu sebeple Ehl-i Hadis'ten bir kesim, Ahmed b. Hanbel'in etrafında toplanmış ve vefatının ardından Hanbeli mezhebinin oluşturmuşlardır. [23]

Ortaya atılan bir diğer iddia ise; Hanbeliliğin ulema ile ümeranın yetkilerinin ayrılması ile ortaya çıktığı görüşüdür. Bu görüşe göre Mihne'nin Ahmed b. Hanbel'in zaferi ile sonuçlanmasının ardından din adına konuşma ve karar verme yetkisi ümeradan alınmış, ulemaya verilmiş ve böylelikle ulema ile ümeranın yetkileri birbirinden ayrılmıştır. Ulemanın Mihne'de elde ettiği zafer ve devlet ile olan ilişkileri Hanbeli mezhebinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Söz konusu iddiada ortaya atılan husus ile sonraki dönemde meydana gelen tarihi

olaylar çelişmekte ve din-devlet işlerinin birbirinden ayrılmadığını göstermektedir. Bu sebeple bu görüş yalnız başına isabetli bir görüş değildir. Bir diğer iddia ise, Mihne sonrasında Abbasi halifelerinin Ahmed b. Hanbel ve talebelerine gösterdiği yakın ilgi sonucu Hanbeli mezhebinin oluştuğu iddiasıdır ki bu görüşte tek başına meseleyi izah edememektedir. Ahmed b. Hanbel ve taraftarlarının siyasete karşı mesafeli duruşları göz önünde bulundurulduğunda mezhebin oluşumunda siyasetin derin etkilerinin bulunduğunu söylemek zordur. Nitekim Mihne sonrası Ahmed b. Hanbel ve taraftarları siyasete karşı temkinli durarak ilk dönemde resmi görev almamışlardır. [24]

Mezhebin oluşumunda etkili olduğu ileri sürülen üçüncü husus ise, ahlaki görünüm ve sosyal aktivizmdir. Ahmed b. Hanbel'in mütevazı hayatı, dindarlığı, günlük yaşamı hatta bunun yanında sufi oluşundan hareketle O'nun bir zahid ve Hanbeliliğin ise onun ahlaki kuralları çevresinde oluşmuş bir yapı olduğu ileri sürülmüştür. Konu daha detaylı incelendiğinde söz konusu davranışların dindarlığının bir sonucu olduğu görülecektir. Ahmed b. Hanbel'in dindarlığından hareketle sufi olduğu iddiası yetersiz ve eksik bir tanımlama olarak kalacaktır. [25]

Hanbeliliğin oluşumuyla ilgili ileri sürülen son iddia; Hanbeliliğin III.\IX. yüzyılda ki siyasi-itikadi tartışmalar sonucu ortaya çıktığı iddiasıdır. Bu görüşe göre Hanbelilik, "imamının fıkhi tavrının bir sonucu değil, Kur'an'ın yaratılmışlığı (Halku'l- Kur'an) meselesi hakkında Mu'tezile akılcılığına karşı benimsediği gelenekçi-kelami tavrın bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır". Mihne süreci ile Hanbeli mezhebinin oluşumunu arasında bir ilişki kurulmakta ve söz konusu iddialar göz önünde bulundurulduğunda her birinin aslında Mihne ile ilişkisinin olduğu, dolayısıyla mezhebin oluşumunda itikadi bir mesele olan "Halku'l-Kur'an" ile ilgili tartışmaların veya Mihne'nin etkisinin olduğu görülecektir. [26]

Mihne süreci içerisinde bir hadisçi olan Ahmed b. Hanbel, Mu'tezilenin görüşlerini benimseyen Abbasi yönetimine karşı takındığı siyasi-itikadi tavır ve kararlı tutumu sonucunda halk nezdinde tanınmış, itibar kazanmış ve görüşleri muteber addedilmiştir. Bu açıdan bakıldığında Mihne'ye karşı bir tutumun sonucu olarak ortaya çıkan bu yapıyı siyasi-itikadi bir mezhep olarak değerlendirmek daha doğru olacaktır. Hanbeli mezhebinin kuruluşu dikkate alındığında görülecektir ki mezhebin temel kaynaklarını oluşturan fıkhi literatür Ahmed b. Hanbel'in vefatının ardından rivayetlerinin bir araya getirilmesi suretiyle oluşturulmuştur. Bu faaliyetler ile mezhebin temellerinin atılması sağlanmıştır. [27]

Tüm bu bilgilerden hareketle, Hanbeliliğin, esasında kelami bir mesele olan Kur'an'ın yaratılmış-lığı meselesi üzerinden Mihne'ye karşı bir tepki sonucunda ortaya çıkan "reaksiyoner" bir mezhep olduğunu söylemek mümkündür. [28] Ortaya çıkış itibarıyla siyasi-itikadi bir mezhep olmakla birlikte sonraki süreçte fıkhi bir boyut kazanmıştır. Mezhep itikadi ve fıkhi yapısını günümüze kadar devam ettirebilmiştir. [29]

1.3. Hanbelilerin Kelam Karşısındaki Tutumu ve Hanbeli Akaidinin Temel Görüşleri

Ahmed b. Hanbel'in kelam konularına hoş bakmadığı, onlarla iştigal eden herkesten uzak durduğu ve Peygamber-Sahabe asrında olmayıp sonradan ortaya çıkan her şeye bid'at gözüyle baktığı bilinen bir gerçektir. Bu sebeple kelam ilmine de şiddetli bir muhalefeti bulunmaktadır. Akaid konularına dair yazılan " el-Akide, Kitabu's-Sünne, Kitabu'l-İman ve er-Red ale'z-Zenadika ve'l-Cehmiyye" adlı eserlerden, "mesail" adlı eserlerden ve Mu'tezileye karşı vermiş olduğu mücadelelerden anlaşılacağı üzere Ahmed b. Hanbel'in hadisçiliği ve fıkıhçılığının yanında, Selef inancının yerleşmesine katkıda bulunmuş bir akaid âlimidir. Kelama karşı muhalefedinin yanında, Mu'tezile mensuplarıyla tartışırken kelami sayılabilecek deliller kullanmış ve Cehmiyye ve Mu'tezilenin görüşlerini reddetmek amacıyla kaleme aldığı eserde kelam usulünü kullanmıştır. Ayrıca Hz. Peygamber ve ashabının açıklamaya girişmediği meseleleri tartışmayı bid'at kabul etmiş olsa dahi zaman zaman bu prensibinden vazgeçtiği görülmektedir. Döneminde Halku'l-Kur'an meselesinde "Kur'an'ın mahlûk olmadığı" tezini benimsemesi gibi. [30] Böylece Ahmed b. Hanbel döneminde tartışılan iman, kader, insan fiilleri, büyük günah işleyenlerin durumu ve Kur'an'ın mahlûk olup olmadığı gibi itikadi konular hakkında görüş beyan etmiş ve eserler kaleme almıştır. Hanbeli akaidinin temel görüşleri ise şu şekilde sıralanabilir: Ahmed b. Hanbel ve Hanbeliler sıfatlar konusunda tefviz ve tevakkuf yöntemini benimsemişlerdir. Bu yönetime göre

müteşabihlerin tevil edilmemesi ve meselenin Allah'a havale edilmesi (tefviz) gerekmektedir. Bu görüş Malik b. Enes'in "İstiva malumdur (makul), keyfiyeti meçhuldür, ona inanmak vacip, bu konuda soru sormak ise bid'attır" görüşüne dayanmaktadır. Bu yaklaşım Gazali tarafından Selefiyyenin yedi esası şeklinde tespit edilmiştir. [31]

Ahmed b. Hanbel'e göre Allah, yüce zatını bazı sıfatlar ile tanıtmıştır. Ve O, zatı, sıfatları ve filleri bakımından bir ve tektir, sadece Kur'an ve Sünnette bildirilen sıfatlar ile nitelendirilebilir. Sıfatlar tevkifidir ve aklın kendiliğinden O'na herhangi bir sıfat nispet etmesi veya O'nun sıfatlarını nasları dikkate almadan açıklaması mümkün değildir. Allah'ın bütün sıfatları kadimdir ve bu durum tevhide aykırı bir durum değildir. Çünkü sıfatlar zatının ne aynı ne de gayridir. Allah'ı naslarda belirtilen sıfatlar ile nitelendirmek teşbihe götürmez. Teşbih ve aşırı tenzihin taşıdığı sakıncalardan kurtulmanın yegâne yolu, naslarda bildirilen sıfatları kabul edip, mahiyet ve keyfiyeti hususunda O'nun yaratılmışlara benzemediğini kabul etmektir. Haberi sıfatlar konusunda ise bu sıfatların insanlar tarafından anlaşılabilir makul tevilleri yoktur ve bunlar Allah'ın zatına mahsus sıfatlardır. [32] Bu sebeple Ahmed b. Hanbel Allah'ın sıfatlarının hakikat ve künhünü araştırmamış, nakli olduğu gibi kabul etmiş ve bunların naslara dayanmayan herhangi bir tevilini de Kur'an ve Sünnetten ayrılmak olarak telakki etmiştir. [33]

Kur'an'ın mahlûk olup olmadığı konusunda Ahmed b. Hanbel'e nispet edilen görüşler şu şekildedir: Kur'an, Allah kelimidir ve onun hakkında "mahlûktur" demek küfür, değildir demek bid'attır. Ehl-i Sünnet ulemasının dediği gibi "Kur'an'ın telaffuzu mahlûktur" demek bid'attır. Dolayısıyla "Kur'an Allah kelamı olup mahlûk değildir" demekle yetinmek gerekmektedir. [34]

İmanın hakikati konusu Ahmed b. Hanbel döneminde ve öncesinde tartışılan ve hakkında çeşitli görüşler ileri sürülen temel konulardandır. Ahmed b. Hanbel'e ise imanın tanımı konusunda; "iman, söz ile amelden ibarettir" ve "iman, kalp ile tasdik, dil ile ikrar ve uzuvlar ile ameldir" şeklinde iki görüş nispet edilmektedir. İkinci görüş ise kuvvetle muhtemeldir. Çünkü O, ameli imandan bir cüz olarak görür ama itaati terk eden kimseyi ise kâfir saymamaktadır. Ona göre iman, kalp ile tasdik, dil ile ikrar, uzuvlarla ameldir. İslam, tasdik ve ikrar ile anlaşılmalıdır. Kişi şirk koşmadığı müddetçe amelden geri kalması halinde, İslam'dan çıkmaz. Küfür ise Allah'a şirk koşmak ve dinin emirlerinden birini inkâr etmektir. İman artar ve eksilir, taat ile artar, ma'siyet ile eksilir. [35]

Tekfir konusunda Ahmed b. Hanbel'e; "Allah'a şirk koşmayan ve kibleye yönelip namaz kılan bir kimse tekfir edilmez" ve "Allah'ın sıfatları ve iman esasları ile ilgili konuların açıklanmasında, Ehl-i Sünnet'ten farklı yorumlar getiren bütün Ehl-i Bid'at fırkaları tekfir edilir" şeklinde iki görüş nispet edilmektedir. Sözü edilen ikinci görüşün Ahmed b. Hanbel'e aidiyeti uzak bir ihtimaldir. Her ne kadar İslam bünyesine bid'at sokan fıkralara karşı sert olmuşsa dahi, Ehl-i Sünnet akidesini savunan bir kimsenin Ehl-i Bid'atı tekfir etmemesi gerekmektedir. [36]

Ahmed b. Hanbel'e göre Müslümanların din ve devlet işlerini yürütecek bir halife seçmeleri gerekmektedir. Hulefa-i Raşidin'in seçilme şekillerinden biri ile seçilmesi ve imametin Kureys'e ait olmasını sünnetin bir gereği olarak kabul etmiştir. Hilafeti zorla ele geçirdiği halde insanları memnun eden ve adaleti sağlayan kişinin de hilafeti geçerlidir. Öte yandan fitneye sebep olmamak için meşru halife kabul edilir. Bu yaklaşımın bir sonucu olarak Ahmed b. Hanbel'e göre Muaviye (ö. 66\680) meşru halifedir. [37]

Hanbeli akaidine ait bazı önemli eserler incelendiğinde itikad hakkında sayılanlara ek olarak şu hususlarda sayılabilir: Allah, yedi kat gök üzerinde ki arşın üstündedir ve Allah'ın arşa istivasına haber verildiği şekli ile inanılır, inkâr etmek ise küfürdür. Yeryüzünde meydana gelen hayır ve şer Allah'tandır. Yapılan her şey Allah'ın ilmi dâhilindedir. Yaratıcı O'dur ve kulların iyi-kötü fiillerinin hepsini yaratan O'dur. Kul, yaratmaya muktedir değildir. Mü'minleri, itaate muvaffak kılan, kâfirlerin ayağını kaydıran Allah'tır. Ru'yetullah caizdir.

Kible ehli işledikleri günahları dolayısıyla tekfir edilemez. Büyük günah işlemiş olsalar bile imanları dolayı mü'mindirler. Tevhid ve ihlas ile tövbe etmeden ölse dahi, Allah dilerse affeder dilerse günahı kadar azap eder. Allah Resulü'nün şefaati ve kabir azabı haklıdır. Şefaet büyük günah işleyenler içindir. Kevser, sırat, haşır,

hesap, O'nun huzurunda beklenmesi haktır. [38]

Sahabeye karşı saygılı olmak ve büyük-küçük hatalarından dolayı onları eleştirmemek gerekir. Ashabın en faziletliileri sırayla Hz. Ebu Bekr, Ömer, Osman ve Ali'dir.

Deccal'in çıkması, Meryem oğlu İsa'nın nüzulü, Münker-Nekir ve Miraç haktır. Cennet- cehennem haktır. Ölen de öldürülen de eceli ile ölür, her yaratılmışın bir eceli vardır. Kulların sahip oldukları rızıkların hepsi haram ve helal Allah'tandır. [39]

Hanbeli mezhebi, nasları temel dayanak noktası kabul eden Selef mezhebidir. Allah'ı bizzat kendisi ve Resul'ünün tarif ettiği şekli ile tahrifsiz, ta'tilsiz, tekyifsiz ve temsilsiz vafederler. Mezhebin akaid alanında zengin bir literatürü bulunmaktadır. "Kitabu's-Sünne, Kitabu'l-İman" ve "Mesail" kitapları Hanbeli akaidine dair yazılmış müstakil eserler olarak görülmektedir. Sonraki dönemlerde talebeleri eli ile kaleme alınmış eserler Hanbeli tarihi, akaidi, fıkhi ve usulüne dair önemli kaynak eserlerdir. Ebû Ya'lâ Muhammed el-Ferrâ' (ö. 458/1066)'nın el-Mu'temed fi usuli'd-Din eseri ile İbn Teymiyye'nin (ö. 728/1328) Mecmu'u'l-Fetava'sı örnek olarak verilebilir. [40]

2. Hanbelilik – Eş'arilik İlişkisi

Eş'arilik, hicri IV. asrın başlarında Ebû'l-Hasen el-Eş'arî (ö. 324/935-36)'nin ömrünün yaklaşık kırk yılını Mu'tezile içerisinde geçirdikten sonra onlardan ayrılması, Ashabu'l-Hadis'e intasap ettiğini açıklaması ve müteakip yıllarda da adının mezhep kurucu olarak anılmaya başlanması üzerine ortaya çıkmış itikadi bir mezheptir. [41] Eş'arî'nin kelami bakımdan Küllabîliğe dayanan düşünce sistemi, kısa bir süre içinde Irak, Horasan, Şam, Mağrib ve Yemen bölgesinde ki Şafii ve Malikiler arasında yayılmış ve V. Asrın son çeyreğine kadar söz konusu coğrafyada, Hanbeliler, Zahiriler ve Haşviler dışında tüm Ashabu'l-Hadis mensuplarının çoğunun itikadi mezhebi haline gelmiştir. [42]

Eş'arilik, düşünce sistemi bakımından bir takım kelami meselelerde Ashabu'l-Hadis tarafından ağır eleştirilere maruz kalmış Küllabî geleneğe dayandığından dolayı onlara yöneltilen eleştirilerin doğal muhatabı haline gelmiştir. Birlikte yaşanan ortak coğrafya ve özellikle Mihne sonrası süreç içinde Hanbelîler'in sosyo-kültürel anlamda kazandıkları etkinlik Eş'arîlerin de kendilerine meşruiyet kazandıracak argümanlara ağırlık vermeleri gerektiği sonucunu doğurmuştur. Bu bağlamda özellikle kelami meselelere yaklaşımda aklın kullanılması, sıfatların tevili, Mushaf'taki lafızların mahlûk olup olmadığı gibi konularda bazen üstü kapalı, bazen de dönemin sağladığı sosyo-kültürel avantajla açık şekilde Hanbelîler eleştirilmiştir. Hanbelilik-Eş'arilik ilişkisi genel anlamda dikey bir çizgide aynı doğrultuda ilerlememiş, içinde bulundukları sosyo-politik ve sosyo-kültürel şartların etkisiyle dalgalı bir mahiyet teşkil etmiştir. [43]

Bu iki mezhep arasındaki ilişkinin temellerinin III. asırda Mihne sürecinde Mu'tezili akılcılığa karşı zafer kazanan Ahmed bin Hanbel'in (ö. 241\855) sancağı altında atıldığını söylemek mümkündür. Zira Hanbeli mezhebi, Mihne süreci sonrası kurulmuş dini-siyasi bir yapılanmadır ve Mihne süreci aynı zamanda Mu'tezile içinde yetişip onlardan ayrılan Ebu Hasan el-Eş'arî'nin (ö. 324\935-36) kurduğu Eş'ariyye mezhebinin teşekkülünde de etkili olmuştur. [44] Mihne olayından sonra Halife Mütevekkil'in (ö. 247\861) desteği ile Hanbeliler, diğer İslam fırkaları ve âlimlerine karşı kendilerine çok özel bir konum atfetmişler ve kendilerini ümmetin islah edicileri olarak görerek, muhalif görüşlere ikinci bir Mihne dönemi yaşatmışlardır. Hanbeliler Mihne sürecinde kendilerine yapılan bir benzerini Hanefi- Mu'tezililer başta olmak üzere diğer mezhep mensuplarına uygulamışlardır. [45]

III. asırda henüz Eş'arilik mevcut olmasa dahi, Şafii taraftarları ve Eş'ariliğin öncüleri kabul edilen Küllabîler ile Hanbelîler arasında yaşanan tartışmalar ve Hanbelîlerin onlara karşı eleştirileri ve saldırıları, Hanbeli-Eş'arî ilişkisinin ilk ayağını teşkil etmektedir. Bu değerlendirme yapılırken daha sonraki dönemde Şafiiilerin çoğunluğunun Eş'ari mazhebini benimsemesi, Eş'arîlerin düşünce sisteminin İbn Küllab ve Küllabîlerin görüşlerinin devamı niteliğinde olması ve Hanbelîler tarafından Eş'arîlerin bu düşünce sistemi açısından

eleştirilmiş olduğu gerçeği dikkate alınmaktadır. [46]

İmam Şafii ile Ahmed b. Hanbel arasındaki ilişkinin iki farklı boyutu bulunmaktadır. Söz konusu ilişkinin ilk boyutu hoca-talebe ilişkisi şeklinde cereyan etmiş ve olumlu bir seyir izlemiştir. Mihne süreci öncesi yaşanan bu ilişki Şafii'nin kitaplarının Ahmed b. Hanbel tarafından tavsiye edilmesine kadar varmıştır. Söz konusu ilişkinin ikinci boyutu ise Mihne sonrası dönemde hoca-talebe ilişkisinden farklı bir şekilde cereyan etmiştir. Bu dönemde Ahmed b. Hanbel, Şafii ve eserlerine karşı menfi bir tutum sergilemesi ve eserlerin istinsah edilmesini hadisle iştigalden alıkoyacağı endişesi ile isabetli bulmamıştır. [47]

Değişen bakış açısının sebepleri ile ilgili şunları söylemek mümkündür: Mihne sonrası süreçte Ahmed bin Hanbel'in fikirlerinin sertleştiği ve katılaştığı söylenebilir. Şafii'nin Kur'an ve Hadis dışında bir eser kaleme alması ve bu faaliyetlerin hadis ile olan bağı zedelemiş olması da bir diğer gerekçe olarak kabul edilebilir. Fıkıh faaliyetleri sırasında "kıyas"ın bir bilgi kaynağı olarak kullanılması ve aklın Kur'an ve Hadis öncülüğünde olsa dahi söz sahibi olması da bu ilişkinin seyrinin zaman içinde değişmesine sebep olmuş olabilir. Şafii gelenek içinde zaman içinde kendini gösteren kelimeler ile iştigalde bir diğer önemli noktadır. Tüm bu sayılanlara ek olarak; Hanbeli geleneğin İslam coğrafyasında kendi düşünce sistemini inşa etmesi ve diğer mezheplerin şemsiyesi altında devam etmeme fikrîde bu ilişkinin boyutlarının değişmesinin bir gerekçesi olarak kabul edilebilir. [48]

Ahmed b. Hanbel ile Küllabiler arasındaki ilişki incelenecek olursa; Küllabiyye; Ashab'ı-Hadis ve Ahmed b. Hanbel'in yöntemini yetersiz kabul ederek, problemleri çözme noktasında yeni bir sistem geliştirme ihtiyacı hissetmiş ve kelimeler yöntemini kullanarak yeni ortaya çıkan sorunlara çözüm aramak istemiştir. Bu husus Küllabiyye'nin Eş'arilerin öncülleri olma özelliğini kazanmalarını sağlamıştır. Söz konusu ilişki Küllabilerin benimsemiş oldukları sistemler sebebiyle olumlu bir zeminde ilerlememiştir. Ahmet bin Hanbel'in Mu'tezileden daha çok İbn Küllab'a düşmanlık seviyesinde muhalif olduğu bilinmektedir.

Haris el-Muhasibi de Mu'tezili düşünceyi eleştirirken kullandığı yöntem, özellikle "Fehmu'l-Kur'an" adlı eserinde yer alan görüşleri ve Kur'an'ın lafzının mahlûk, manalarının da kadim olduğunu söylemesi, Ahmed b. Hanbel ve taraftarları tarafından sert tavır ve tutumlar ile karşılaşmasına sebep olmuştur. [49]

Ahmed b. Hanbel'in Küllabilere karşı olan itiraz ve tepkisi bunlarla sınırlı kalmamış, o dönemde "lafziyye" olarak isimlendirilen ve Kur'an'ın lafzının yaratılmış olduğunu düşünen herkesi kapsamıştır. [50]

Hanbeliler ve Eş'ariler arasında ki ilişkinin seyri IV. asırda Ahmed b. Hanbel'den sonra yaşayan Ebu Bekr el-Hallal (ö. 311\923) ve Ebu Muhammed el-Berbehari (ö. 329\941) dönemlerinde devam etmiştir. [51] Tarihi kaynaklarda geçen rivayetlere göre Ebü'l-Hasen el-Eş'arî (ö. 324/935-36) Mu'tezile'den ayrıldıktan sonra Bağdat'a gelerek Berbehari'yi ziyaret etmiş ve kendisinin kelami konularda bir eser kaleme aldığını ve bu eserde muhalif gruplarla, Ebu Ali el- Cübbai (ö. 303\916) ve oğlu Ebu Haşim (ö. 321\933) ile nasıl mücadele ettiğini aynı şekilde Yahudilerle, Hristiyanlarla ve Mecusilere de reddiyeler yazdığını söylemiştir. Ancak Berbehari, Eş'ari'nin sözlerine "söylediklerinden az veya çok bir şey anlamadığını, tek bildiği şeyin Ahmed b. Hanbel'in bildikleri ve söyledikleri olduğunu" belirterek yaptığını tasvip etmediğini beyan etmiştir. Berbehari bunun üzerine Eş'ari'nin yanından ayrıldığını ve "el-İbane" adlı eserini kaleme aldığını, fakat kendisinin bu kitabı da kabul etmediğini ifade etmiştir. [52]

Eş'ari ile Berbehari arasında söz konusu görüşmenin olup olmadığı, el-İbane'nin ne zaman yazıldığı ve buradaki görüşlerin Eş'ari'ye nispeti de tartışmalı bir konudur. Çağdaş araştırmalara göre el-İbane, muhtemelen Eş'ari'nin "Ehl-i Sünnet" mezhebine intisabının bir göstergesi olarak bu intisabın ilk günlerinde kaleme alınmış ve Berbehari'den destek almak için ona sunulmuş olabileceği ifade edilmektedir. [53]

Eş'ari'nin Mu'tezileden ayrıldığı tarih göz önünde bulundurulduğunda Ahmed b. Hanbel'e yönelik görüşlerinin ve Berbehari ile görüşmesinin konjonktürel bir davranış olduğu, o dönemde İslam dünyasında güçlü konumda bulunan Hanbelilerin desteğini alma, kendini kabul ettirme ve saldırılarından korunma amaçlı olduğu

görülebilmektedir. [54]

Çünkü 300\912'li yıllarda Bağdat, Berbehari ve taraftarlarının etkin olduğu, muhalif gruplara karşı baskıların olduğu bir yerdir ve bu süreçte Eş'ari'nin kendini güvene almak amacıyla Berbehari ile görüşmesi ve kendini Ahmed b. Hanbel'in bir müntesibi olarak sunması anlaşılabilir bir durumdur. Bu çabasına rağmen Eş'ari Hanbelîler arasında gereken konuyu kazanamamış, hatta Hanbeliler ona karşı düşmanca bir tavır sergilemişlerdir. Bu tavır ölümünden sonra da devam etmiş, Eş'ari'nin kabrini açma ve yıkma girişimlerinde bulunulmuştur. [55]

İslam'ın o dönemki merkezi kabul edilen Bağdat ise, Büveyhiler tarafından ele geçirilmiş ve böylelikle Bağdat halkı yoğun bir Şii nüfusla karşı karşıya gelmiştir. Bu dönemde Hanbelîler Bağdat'ta, Büveyhiler tarafından teşvik edilen Şiiliğe, Mısır'da Fatımiler tarafından desteklenen İsmaililiğe karşı hem fıkhi hem de siyasi bir muhalefet grubu olma özelliği ile Sünniliği müdafaa etmişlerdir. Büveyhilerin zayıflama sürecine girmesiyle Abbasiler'in desteğini alan Hanbeliler, Bağdat'ta Ehl-i Sünnet'in tek temsilcisi haline gelmişlerdir. Şii-Sünni geriliminin zirve yaptığı bu dönemde Abbasi halifesi Kadir Billah'ın, 408\1017 yılında yayımladığı "Kadiri İtikadı" bildirisi ile birlikte Hanbelilik devletin resmi mezhebi haline gelmiş ve muhalif olan Şii, Mu'tezile ve hatta Eş'ari doktrinler ile mücadele edilmiştir. [56]

Söz konusu ferman Kaim Biemrillah (422\1031- 467\1075) tarafından da değişik dönemlerde yürürlüğe konulmuştur. Bu dönemde Hanbeliler özellikle Halife Mütevekkil döneminde itibaren Abbasi iktidarı boyunca genel olarak avantajlı bir konuma sahip olmuşlardır. [57]

Büveyhilerin etkili olduğu IV. asırda Eş'ari düşünce kurumsallaşmaya ve ciddi bir toplumsal taban bulmaya başlamıştır. Bu zaman diliminde Hanbeliler ise Büveyhiler'in siyasi otoritelerini kabul etmemişler ve Şii gruplar ile çatışmaya girmeleri sebebiyle Büveyhi emirleri tarafından baskı altında tutulmuş ve diğer mezhepler gibi desteklenmemişlerdir. Hâlbuki aynı dönemde Eş'arilik, Eş'ari âlim Ebû Bekr Muhammed el-Bâkîllânî (ö. 403/1013) Büveyhiler'in başkenti Şiraz'da, Büveyhi sarayındaki tartışma meclislerine katılmasıyla birlikte Adududdevle (368\978-373\983) tarafından desteklenmiş ve Eş'ari görüşlerini meclislerinde savunma imkânı bulmuştur. [58] Böylece Büveyhilerle Eş'ariler arasında bir yakınlaşma sağlanmış, Bâkîllânî (ö. 403/1013)'nin yanında İbn Fûrek (ö. 406\1015) ve Ebû İshâk el-İsferâyînî (ö. 418/1027)'nin gayretleri sonucunda ilişkiler önemli ölçüde gelişme göstermiştir. Eş'arilik başta Horasan, Irak ve Mağrib bölgelerinde yayılmış ve hem Şafiiilik hem de sufilik zemininde gelişmeler kaydetmiştir. [59]

Eş'ariliğin Hanbelilik karşısında tam olarak güçlenmesi Selçukluların Bağdat'ı ele geçirmesiyle mümkün olmuştur Bu süreçte, Selçuklu veziri Nizamülmülk'ün kurduğu Nizamiye Medreseleri'nin büyük katkısı olmuştur. [60] İmami ve İsmaili formlarıyla Şii düşüncenin nüfuz sahasını kırmak amacıyla Şafii düşünce temel alınmış ve kurulan medreselerde bu husus uygulanmıştır. Bu durum zaman içinde Şafiilerin büyük bir kısmının itikadi mezhebi haline gelen Eş'ariler açısından önemli bir takım avantajlar sağlamıştır. [61] Böylece Selçuklular ile birlikte Eş'arilerin söz sahibi olduğu yeni bir dönem başlamış ve Eş'ariliğin yükselişinin genellikle Hanbeliler aleyhine bir seyir izlemesi, sosyal hayatta iki grup arasında çatışmaları da beraberinde getirmiştir. [62]

Eş'arilerin Mısır, Şam ve Yemen bölgelerinde güçlenmesi ise Eyyubiler sayesinde olmuştur. Yaklaşık iki asır süren iktidarlara süresince Eyyubiler, hâkim oldukları bütün bölgelerde Eş'ariliğin güçlenmesi için çalışmışlar ve bunu Selahaddin Eyyubi'den (ö. 589\1193) itibaren uzun bir süre devlet politikası şeklinde yürütmüşlerdir. [63] Resmi mezhep haline gelen Eş'ariliğe yönelik destek Selahaddin Eyyubi'nin (ö. 589\1193) oğlu el-Melikü'l-Aziz İmadüddin (ö. 595\1199) döneminde de devam etmiştir. [64]

Eyyubilerin Eş'ari ve Şafii yanlısı politikaları Mısır, Hicaz ve Suriye'de Şafiiiliğin yayılmasına; Şafii fıkına göre hizmet veren medreselerin açılmasına ve Şafii kadıların idari anlamda imtiyazlı bir konuma gelmesine sebep olmuştur. [65] Eyyubilerin Eş'ariliğe ve Şafiiiliğe olan destekleri diğer mezhepleri olumsuz etkilemiştir. Bu desteklerin Hanbeliliğe olan olumsuz etkileri Yemen bölgesinde çok daha net müşahade edilebilmektedir. İtikadi bakımdan Ahmed b. Hanbel'in görüşleri savunan Yemen, Selahaddin Eyyubi'nin 569\1174 yılında

bölgeyi fethetmesiyle Eş'ariliği benimsemiş, kimi Şafiiler ise Ahmed b. Hanbel'in düşünce sistemine bağlı kalmaya devam etmiştir. Bu durum kimi zaman tekfire varacak tartışmalarında doğmasına sebebiyet vermiştir. [66] Eş'ariler ve Hanbelîler arasındaki ilişki sadece teorik tartışmalar ile sınırlı kalmamış, kimi zaman tekfire ve can kayıplarına yol açan çatışmalara dönüşmüştür.

Eyyubilerden sonra Moğollar tarafından işgal edilen Bağdat'ın 658 yılında Bahri Memlûkler tarafından tekrar ele geçirilmesi ile Hanbeliler için yeni bir dönem başlamıştır. Bahri Memlûk dönemi sultanları genelde Hanefi olmalarına rağmen Eş'arilik\Şafilik en yaygın ve imtiyazlı mezhep olmaya devam etmiştir. Ancak 663(1265) yılında Memlûk sultanı Baybars'ın, Şafii kadılıkudata ilave olarak diğer üç mezhepten de kadı atamasıyla yeni bir döneme girilmiştir. Bu uygulama ile Hanbeliler idari görevler alarak önemli mevkilere yükselmişlerdir. Ancak Hanbeliler devlet görevlerinde öncelik tanınan Şafiilerin ve Eş'ari kelimcilerin sert direncine maruz kalmışlardır. Özellikle Takıyüddin es-Subki (ö. 756\1355), Taceddin es-Subki (ö. 771\1370), Kemaleddin ibnü'z-Zemlekani (ö. 727\1377) gibi Eş'ari- Şafiiler, bu dönemin en meşhur Hanbeli muhaddisi İbn Teymiyye başta olmak üzere Hanbeli akaidine mensup olan âlimler ile mücadele etmeye devam etmişlerdir. [67]

Osmanlı dönemine gelindiğinde, devletin resmi mezhebi olarak Hanefiliğin ve Maturidiliğin öne çıkması sebebiyle Hanbeliliğin gelişimi olumsuz yönde etkilenmiştir. Ancak Suriye, Filistin ve Mısır gibi bölgelerde Hanbeli fıkhnın eğitim ve öğretimine devam edilmiş, Hanbeli mezhebine mensup birçok âlim yetişmiştir. Bu dönemde ortaya çıkan, Hanbelilik tarihinin en önemli olayı Vehhâbîlik hareketidir. XX. Yüzyılın başlarına gelindiğinde Osmanlı Devleti'nin yıkılması ile birlikte Ortadoğu'da yeni bir oluşum gerçekleşmiş ve Vehhâbî-Suudi hareket başarıya ulaşarak Arap Yarımadası'nda Arabistan Krallığı'nın kurulması ve Hanbeliliğin devletin resmi mezhebi haline gelmesiyle yeni bir döneme girilmiştir. Süreç içerisinde Vehhabi hareket sadece Necd bölgesini etkilemekle kalmamış, aynı zamanda Hindistan, Uzakdoğu, Mısır ve Kuzey Afrika ülkelerinde bazı İslami hareketlere tesir etmiştir. Görüldüğü üzere sözü edilen hareket, İslam düşüncesi ve Hanbeli mezhebi tarihi açısından önemli bir dönüm noktasıdır. [68]

SONUÇ

İslam düşünce tarihinde önemli bir yere sahip olan ve önemli ölçüde etkili olan Hanbeli Mezhebi, Mihne'nin siyasi mirası üzerine kurulan dini-siyasi bir mezheptir. Mihne sürecinin Ehl-i Hadis'in zaferi ile sonuçlanması, Mu'tezile'nin tedrici olarak tarih sahnesinden çekilmesine, akılcı akımların rağbet görmemesine ve diğer taraftan Ehl-i Hadis saflarının da ayrışmasına neden olmuştur. Bu süreçte Ahmed b. Hanbel, Mihne'de Mu'tezilenin görüşlerini destekleyen Abbasi yönetimine karşı takındığı siyasi-itikadi tavır ve kararlı duruşu sonucunda popülarite kazanmış ve halk nezdinde rağbet gören bir konuma yükselmiştir. Bu açıdan bakıldığında Mihne sonrası ortaya çıkan bu yapıyı siyasi-itikadi bir mezhep olarak tanımlamak mümkündür.

Hanbeli mezhebinin temelleri ise vefatının ardından talebeleri tarafından atılmıştır. Özellikle Ebu Bekr el-Hallah'ın Ahmed b. Hanbel'e ait rivayetleri derleme faaliyetleri sonucunda büyük ölçüde oluşumu tamamlanmış ve bir mezhep hüviyeti kazanmıştır. Aynı dönemde yaşayan Berbehari ise mezhebin eylemci eğilimini temsil etmekte, öğretileri topluma yayma ve uygulanmasını sağlama yönünde bazı faaliyetlerde bulunmuştur. Buradan da anlaşılacağı üzere Hanbeli mezhebi kendi içerisinde farklı eğilimleri barındıran bir yapıdır. Hallal mezhebin ilmi eğilimini temsil ederken, Berbehari ve taraftarları mezhebin eylemci ve vaazcı eğilimini temsil etmektedir.

Hanbeli mezhebinin üzerine inşa edildiği temel esas ise imkân nispetinde nasların zahirine bağlı kalmak, nasları tevîl ve tefsir etmekten olabildiğince kaçınmak, şahsi rey ve akli istidlali kullanmamaktır. Selefi yaklaşımın tabii bir sonucu olarak toplumsal yaşamda ortaya çıkan yeni problem ve olaylara karşı muhafazakâr bir tavır olarak bid'at nazariyesini geliştirmişlerdir. Bu bakımdan kendilerini Selefi düşüncenin temsilcileri, toplumun islah edicileri, şeriatın koruyucuları olarak görerek diğer İslam fırkaları ve âlimleri karşısında kendilerine özel bir konum atfetmişlerdir. Ehl-i Sünnet içerisinde bulunan muhalif ses ve görüşlerle devamlı çatışma ve mücadele içinde olmuşlardır. Teşekkül etmeye başladığı ilk günlerden itibaren Hanbeliler ile aynı coğrafyayı ve toplumsal

tabanı paylaşan Eş'ariler arasında da yoğun bir ilişki bulunmaktadır. Büveyhiler dönemi mezhep politikaları, daha sonra Selçuklu veziri Nizamülmülk'ün açık ve yoğun desteği, Eş'ari düşüncenin yükselmesi, söz konusu yükselişin Hanbelilik aleyhine bir gelişme göstermesi, iki mezhebin sosyal, kültürel ve fikri düzlemde karşı karşıya gelmeleri gibi bir sonucu doğurmuştur.

Hanbeli mezhebi söz konusu devirlerin ardından, Muhammed b. Abdülvehhab'ın Necd bölgesinde faaliyetleri ile birlikte ciddi bir atılım gerçekleştirmiş ve Suudi Arabistan'ın resmi mezhebi haline gelmiştir. Hanbelilerin din\akaid anlayışları, kendilerini çağdaş Selefililer olarak takdim edenlerin yaptıkları faaliyet ve eylemleriyle kendini göstermekte ve Ehl-i Hadis-Hanbeli zihniyeti nerdeyse tüm dünyada kendisinden söz ettirmekte, etkili olmakta ve hem teorik hem de pratik olarak büyük destek görmektedir.

KAYNAKÇA

İğde, Muhyettin, Siyasi- İtikadi Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğin Teşekkül Süreci, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2016.

Fırlalı, Ethem Ruhi, Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri, İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, İzmir 2004.

Ebu Zehra, Muhammed, İslam'da İtikadi, Siyasi ve Fıkhi Mezhepler Tarihi, Çelik Yayınevi, İstanbul 2018.

İğde, Muhyettin, Fıkıh ve İtikad Arasında Hanbelilik: Selefililiğin Teolojik Arka Planı Üzerine Bir İnceleme , İlahiyat Akademi Dergisi, s. 91-106.

Bulut, Zübeyir, Hanbeli Akaidinin Teşekkülü, İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, Cilt 6, Sayı 5, 2017, s. 2941-2962.

Koca, Ferhat, " Hanbeli Mezhebi", TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 15, İstanbul 1997, s. 525-547.

İğde, Muhyettin, Selefililiğin Tarihi Arka Planı: Hanbelilik, İslam Mezhepler Tarihi Selefilik Çalıştayı VI. Ulusal Koordinasyon Toplantısı, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Konya 2015, s. 35-54.

Toru, Ümit, Eş'ari Âlimlerin Nazarında Hanbelilik ve Hanbeliler (İhtilaflar ve İthamlar), AUID, Cilt 6, Sayı 10, Haziran 2018, s. 101-144.

Toru, Ümit, Eş'arilik-Hanbelilik Farklılaşmasının Toplumsal Yansımaları, Cumhuriyet İlahiyat Dergisi, 22\1, Haziran 2018, s. 260-292.

Emiroğlu, Nagihan, Hadis İlmi Açısından Bahri Memlûkler Döneminde Hanbeli-Eş'ari Münasebetleri, IBAD Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı 5, Güz 2019, s. 458-470.

Koç, İsa, Hanbelilik-Eş'arilik İlişkisi –Ehvazi Örneği-, Kastamonu Üniversitesi V. Uluslararası Şeyh Şaban-ı Veli Sempozyumu –Eş'arilik-, Kastamonu 2018, s. 548-557.

[1] Muhyettin İğde, Fıkıh ve İtikad Arasında Hanbelilik: Selefililiğin Teolojik Arka Planı Üzerine Bir İnceleme , İlahiyat Akademi Dergisi, s. 91. [2] Ferhat Koca, " Hanbeli Mezhebi", TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 15, İstanbul 1997, s. 1. [3] İğde, Fıkıh ve İtikad Arasında Hanbelilik, s. 91. [4] Zübeyir Bulut, Hanbeli Akaidinin Teşekkülü, İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, Cilt 6, Sayı 5, 2017, s. 2943. [5] Muhyettin İğde, Selefililiğin Tarihi Arka Planı: Hanbelilik, İslam Mezhepler Tarihi Selefilik Çalıştayı VI. Ulusal Koordinasyon Toplantısı, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Konya 2015, s. 37; Bulut, s. 2943. [6] İğde, Selefililiğin Tarihi Arka Planı: Hanbelilik, s.37. [7] Bulut, s. 2944. [8] İğde, Selefililiğin Tarihi Arka Planı: Hanbelilik, s. 40. [9] İğde, Selefililiğin Tarihi Arka Planı: Hanbelilik, s. 38-39. [10] Bulut, s. 2944. [11] İğde, Selefililiğin Tarihi Arka Planı: Hanbelilik, s. 40-41; Bulut, s. 2945. [12] İğde, Selefililiğin Tarihi Arka Planı: Hanbelilik, s. 42-43. [13] İğde, Selefililiğin Tarihi Arka Planı: Hanbelilik, s. 44. [14] Muhyettin İğde, Siyasi-İtikadi Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğin Teşekkül Süreci , M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2016, s. 175. [15] İğde, Selefililiğin Tarihi Arka Planı: Hanbelilik, s. 44-45. [16] İğde, Selefililiğin Tarihi Arka Planı: Hanbelilik, s. 45. [17] İğde, Selefililiğin Tarihi Arka

Planı: Hanbelilik, s. 48-49. [18] Bulut, s. 2945. [19] İğde, Selefilik Tarihi Arka Planı: Hanbelilik, s. 49; Bulut, s. 2945. [20] Ethem Ruhi Fırlalı, Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri , İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, İzmir 2004, s. 66-67. [21] Bulut, s. 2945-2946. [22] İğde, Siyasi-İttihadi Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğin Teşekkül Süreci, s. 101. [23] İğde, Siyasi-İttihadi Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğin Teşekkül Süreci, s. 101-102. [24] İğde, Siyasi-İttihadi Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğin Teşekkül Süreci, s. 103-104. [25] İğde, Fıkıh ve İtikad Arasında Hanbelilik, s. 97. [26] İğde, Siyasi-İttihadi Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğin Teşekkül Süreci, s. 105-106. [27] İğde, Siyasi-İttihadi Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğin Teşekkül Süreci, s. 107. [28] İğde, Fıkıh ve İtikad Arasında Hanbelilik, s. 99. [29] İğde, Fıkıh ve İtikad Arasında Hanbelilik, s. 103. [30] Bulut, s. 2946. [31] Bulut, s. 2947. [32] Bulut, s. 2947-2948. [33] Muhammed Ebu Zehra , İslâm'da İtikadi, Siyasi ve Fikhî Mezhepler Tarihi , Çelik Yayınevi, İstanbul 2018, s. 547. [34] Bulut, s. 2948. [35] Bulut, s. 2948. ;Ebu Zehra, s. 545. [36] Bulut, s. 2949. [37] Ebu Zehra, s. 549-550. ; Bulut, s. 2949. [38] Bulut, s. 2951-2952-2953. [39] Bulut, s. 2954, 2955. [40] Bulut, s. 2949-2950. [41] Ümit Toru, Eş'ari Âlimlerin Nazarında Hanbelilik ve Hanbeliler (İhtilaflar ve İthamlar), AUİD, Cilt 6, Sayı 10, Haziran 2018, s. 102. [42] Ümit Toru, Eş'arilik-Hanbelilik Farklılaşmasının Toplumsal Yansımaları, Cumhuriyet İlahiyat Dergisi, 22\1, Haziran 2018, s. 263. [43] Toru, Eş'ari Âlimlerin Nazarında Hanbelilik ve Hanbeliler, s. 103-104. [44] Nagihan Emiroğlu, Hadis İlmi Açısından Bahri Memlûkler Döneminde Hanbeli-Eş'ari Münasebetleri, İBAD Sosyal Bilimler Dergisi, 5, Güz 2019, s. 460. [45] Emiroğlu, s. 461. [46] Emiroğlu, s. 461; İsa Koç, Hanbelilik-Eş'arilik İlişkisi –Ehvazi Örneği-, Kastamonu Üniversitesi V. Uluslararası Şeyh Şaban-ı Veli Sempozyumu –Eş'arilik-, Kastamonu 2018, s. 549. [47] Koç, s. 549-550. [48] Koç, s. 550. [49] Koç, s. 550. [50] Koç, s. 551. [51] Emiroğlu, s. 461. [52] Koç, s. 551; İğde, Siyasi-İttihadi Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğin Teşekkül Süreci, s. 223. [53] İğde, Siyasi-İttihadi Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğin Teşekkül Süreci, s. 224. [54] Koç, s. 551; İğde, Siyasi-İttihadi Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğin Teşekkül Süreci, s. 225. [55] İğde, Siyasi-İttihadi Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğin Teşekkül Süreci, s. 225-226. [56] Emiroğlu, s. 461. [57] Toru, Eş'arilik-Hanbelilik Farklılaşmasının Toplumsal Yansımaları, s. 264. [58] İğde, Siyasi-İttihadi Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğin Teşekkül Süreci, s. 226. ; Toru, Eş'arilik-Hanbelilik Farklılaşmasının Toplumsal Yansımaları, s. 265. [59] İğde, Siyasi-İttihadi Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğin Teşekkül Süreci, s. 227. ; Toru, Eş'arilik-Hanbelilik Farklılaşmasının Toplumsal Yansımaları, s. 265-266. [60] Emiroğlu, s. 462; Toru, Eş'arilik-Hanbelilik Farklılaşmasının Toplumsal Yansımaları, s. 266. [61] Toru, Eş'arilik-Hanbelilik Farklılaşmasının Toplumsal Yansımaları, s. 267. [62] Emiroğlu, s. 462. [63] Emiroğlu, s. 462; Toru, Eş'arilik-Hanbelilik Farklılaşmasının Toplumsal Yansımaları, s. 267. [64] Toru, Eş'arilik-Hanbelilik Farklılaşmasının Toplumsal Yansımaları, s. 268. [65] Emiroğlu, s. 462. [66] Toru, Eş'arilik-Hanbelilik Farklılaşmasının Toplumsal Yansımaları, s. 269. [67] Emiroğlu, s. 463. [68] Koca, s. 9-11.

[1] Muhyettin İğde, Fıkıh ve İtikad Arasında Hanbelilik: Selefilik Tarihi Teolojik Arka Planı Üzerine Bir İnceleme , İlahiyat Akademi Dergisi, s. 91.

[2] Ferhat Koca, " Hanbeli Mezhebi", TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 15, İstanbul 1997, s. 1.

[3] İğde, Fıkıh ve İtikad Arasında Hanbelilik, s. 91.

[4] Zübeyir Bulut, Hanbeli Akaidinin Teşekkülü, İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, Cilt 6, Sayı 5, 2017, s. 2943.

[5] Muhyettin İğde, Selefilik Tarihi Arka Planı: Hanbelilik, İslam Mezhepler Tarihi Selefilik Çalıştayı VI. Ulusal Koordinasyon Toplantısı, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Konya 2015, s. 37; Bulut, s. 2943.

[6] İğde, Selefilik Tarihi Arka Planı: Hanbelilik, s.37.

[7] Bulut, s. 2944.

[8] İğde, Selefilik Tarihi Arka Planı: Hanbelilik, s. 40.

[9] İğde, Selefilik Tarihi Arka Planı: Hanbelilik, s. 38-39.

- [10] Bulut, s. 2944.
- [11] İğde, Selefiliğin Tarihi Arka Planı: Hanbelilik, s. 40-41; Bulut, s. 2945.
- [12] İğde, Selefiliğin Tarihi Arka Planı: Hanbelilik, s. 42-43.
- [13] İğde, Selefiliğin Tarihi Arka Planı: Hanbelilik, s. 44.
- [14] Muhyettin İğde, Siyasi-İtihadî Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğin Teşekkül Süreci , M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2016, s. 175.
- [15] İğde, Selefiliğin Tarihi Arka Planı: Hanbelilik, s. 44-45.
- [16] İğde, Selefiliğin Tarihi Arka Planı: Hanbelilik, s. 45.
- [17] İğde, Selefiliğin Tarihi Arka Planı: Hanbelilik, s. 48-49.
- [18] Bulut, s. 2945.
- [19] İğde, Selefiliğin Tarihi Arka Planı: Hanbelilik, s. 49; Bulut, s. 2945.
- [20] Ethem Ruhi Fırlı, Çağımızda İtikadî İslam Mezhepleri , İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, İzmir 2004, s. 66-67.
- [21] Bulut, s. 2945-2946.
- [22] İğde, Siyasi-İtihadî Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğin Teşekkül Süreci, s. 101.
- [23] İğde, Siyasi-İtihadî Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğin Teşekkül Süreci, s. 101-102.
- [24] İğde, Siyasi-İtihadî Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğin Teşekkül Süreci, s. 103-104.
- [25] İğde, Fıkıh ve İtikad Arasında Hanbelilik, s. 97.
- [26] İğde, Siyasi-İtihadî Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğin Teşekkül Süreci, s. 105-106.
- [27] İğde, Siyasi-İtihadî Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğin Teşekkül Süreci, s. 107.
- [28] İğde, Fıkıh ve İtikad Arasında Hanbelilik, s. 99.
- [29] İğde, Fıkıh ve İtikad Arasında Hanbelilik, s. 103.
- [30] Bulut, s. 2946.
- [31] Bulut, s. 2947.
- [32] Bulut, s. 2947-2948.
- [33] Muhammed Ebu Zehra , İslâm'da İtikadî, Siyasi ve Fıkıhî Mezhepler Tarihi , Çelik Yayınevi, İstanbul 2018, s. 547.
- [34] Bulut, s. 2948.
- [35] Bulut, s. 2948. ;Ebu Zehra, s. 545.
- [36] Bulut, s. 2949.
- [37] Ebu Zehra, s. 549-550. ; Bulut, s. 2949.
- [38] Bulut, s. 2951-2952-2953.
- [39] Bulut, s. 2954, 2955.

[40] Bulut, s. 2949-2950.

[41] Ümit Toru, Eş'ari Âlimlerin Nazarında Hanbelilik ve Hanbeliler (İhtilaflar ve İthamlar), AUID, Cilt 6, Sayı 10, Haziran 2018, s. 102.

[42] Ümit Toru, Eş'arilik-Hanbelilik Farklılaşmasının Toplumsal Yansımaları, Cumhuriyet İlahiyat Dergisi, 22\1, Haziran 2018, s. 263.

[43] Toru, Eş'ari Âlimlerin Nazarında Hanbelilik ve Hanbeliler, s. 103-104.

[44] Nagihan Emiroğlu, Hadis İlmi Açısından Bahri Memlükler Döneminde Hanbeli-Eş'ari Münasebetleri, IBAD Sosyal Bilimler Dergisi, 5, Güz 2019, s. 460.

[45] Emiroğlu, s. 461.

[46] Emiroğlu, s. 461; İsa Koç, Hanbelilik-Eş'arilik İlişkisi –Ehvazi Örneği-, Kastamonu Üniversitesi V. Uluslararası Şeyh Şaban-ı Veli Sempozyumu –Eş'arilik-, Kastamonu 2018, s. 549.

[47] Koç, s. 549-550.

[48] Koç, s. 550.

[49] Koç, s. 550.

[50] Koç, s. 551.

[51] Emiroğlu, s. 461.

[52] Koç, s. 551; İğde, Siyasi-İtihadî Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğin Teşekkül Süreci, s. 223.

[53] İğde, Siyasi-İtihadî Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğin Teşekkül Süreci, s. 224.

[54] Koç, s. 551; İğde, Siyasi-İtihadî Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğin Teşekkül Süreci, s. 225.

[55] İğde, Siyasi-İtihadî Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğin Teşekkül Süreci, s. 225-226.

[56] Emiroğlu, s. 461.

[57] Toru, Eş'arilik-Hanbelilik Farklılaşmasının Toplumsal Yansımaları, s, 264.

[58] İğde, Siyasi-İtihadî Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğin Teşekkül Süreci, s. 226. ; Toru, Eş'arilik-Hanbelilik Farklılaşmasının Toplumsal Yansımaları, s, 265.

[59] İğde, Siyasi-İtihadî Bir Mezhep Olarak Hanbeliliğin Teşekkül Süreci, s. 227. ; Toru, Eş'arilik-Hanbelilik Farklılaşmasının Toplumsal Yansımaları, s, 265-266.

[60] Emiroğlu, s. 462; Toru, Eş'arilik-Hanbelilik Farklılaşmasının Toplumsal Yansımaları, s, 266.

[61] Toru, Eş'arilik-Hanbelilik Farklılaşmasının Toplumsal Yansımaları, s, 267.

[62] Emiroğlu, s. 462.

[63] Emiroğlu, s. 462; Toru, Eş'arilik-Hanbelilik Farklılaşmasının Toplumsal Yansımaları, s, 267.

[64] Toru, Eş'arilik-Hanbelilik Farklılaşmasının Toplumsal Yansımaları, s, 268.

[65] Emiroğlu, s. 462.

[66] Toru, Eş'arilik-Hanbelilik Farklılaşmasının Toplumsal Yansımaları, s, 269.

[67] Emiroğlu, s. 463.

[68] Koca, s. 9-11.